

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

ÖTÖDIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYÉS

OSZTÁLYTITKÁR.

BUDAPEST, 1880.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Szilárd

Budapest, 1886. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

- I. szám. A XV. századi tárnoki jog. Wenzel Gusztávtól.
- II. szám. Fényes Elek emlékezete. Keleti Károlytól.
- III. szám. A Társadalom keletkezéséről. Beöthy Leótól.
- IV. szám. A »Servitus fumi immittendi« hazai jogunk rendszerében.
Wenzel Gusztávtól.
- V. szám. Magyarország népességének szaporodása és fogyása, országrészek és nemzetiségek szerint. Keleti Károlytól.
- VI. szám. Két legújabb törvényhozási mű a Polgári Perjog köréből.
Zlinszky Imrétől.
- VII. szám. Emlékbeszéd alsóviszti Fogarasi János r. tag fölött. Tóth
Lőrincztől.
- VIII. szám. Öt év Magyarország bűnvádi statisztikájából. Konek
Sándortól.
- IX. szám. Magyar hölgyek leveleiről. Deák Farkastól.
-

7
EMLÉKBESZÉD

ALSÓVISZTI

FOGARASI JÁNOS

R. TAG FÖLÖTT.

TÓTH LŐRINCZ

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1879. febr. 24-iki összes ülésén.)

BUDAPEST, 1879.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

EMLEKBESZÉD ALSÓVISZTI FOGARASI JÁNOS

R. TAG FÖLÖTT.

(Olvastatott a m. tud. Akadémia 1879. február 24-diki összes ülésében)

I.

1874. évi május hó 18-ikán lélekemelő jelenetnek volt tanúja a magyar tud. Akadémia. Fogarasi János rendes tag jelentését olvasta föl a »Magyar nyelv szótáráról«, mely szerint a nagy mű, 1845-ben megkezdve, 29 évi munka után, teljesen elkészült, s mivel a nehéz akadályokkal küzdve létesített műben, a nyelvtudomány időközben történt óriási haladása mellett tapasztalt hézagok pótlásának, hibák kiigazításának és e miatt toldalékkötetek szerkesztésének szükségét maga is szerényen elismerte, e pótlás elkészítésére ajánlá föl, 74 éves korában, még hátralevő napjait. Számot adott ezúttal a szerkesztésnél általa s korán elhunyt társa Czuczor Gergely által követett vezérelvekről, fölemlítette az akadályokat, melyek legyőzése oly kitartó erőfeszítésbe került, a kebel mélyéből felbuzgó baráti kegyelettel emlékezett meg már 8 év előtt elhalt szerkesztőtársáról, s végre hálás köszönetét fejezte ki az Akadémia azon bizalmáért, hogy e nagyszerű munka fáradságával őt is megtisztelte. — Az akadémiai osztályülés érezte a teljesített föladat egész nagyságát; érezte, hogy Fogarasi e föladatnak, élete egyéb tömeges teendői közt, melyek őt mint közhivatalnokot igénybe vették, bármilyen lett légyen különben nyelvtudományi és szerkesztési — az Akadémia több kitünő nyelvtudósáétól sokban eltérő — egyéni felfogása, s bármily távol áll is műve, mint minden emberi mű, a tökéletestől: csakugyan híven és lelkesen felelt meg, hogy a terhes és fárasztó munkában, több mint egy negyedszázadon át, soha

nem lankadott, soha elcsüggedést nem ismert, mely érdeme annál nagyobb s elismerésre méltóbb, minél töretlenebb volt az út, melyet megjárnia kellett. Az osztály, Toldy Ferencz indítványára, azonnal jegyzőkönyvi köszönetet szavazott meg az érdemdús férfinak, a munka egyik hősének, ki az Akadémia e legnagyobb s nemzeti szempontból legfontosabb és legbecsesebb vállalatát, *A-tól Zs-ig* feldolgozta, s átadta az annak folytonos tökéletesbítésére hivatott utókornak; s egyszersmind e hála kifejezésével újabb koszorút tett szerkesztő társának, Czuczornak, már bemohosodott sírjára is. Fogarasi ajánlata, hogy a toldalékkötetet is elkészíti, örömmel fogadtatott, s ő e munkával megbízott.

A méltó hálának e lelkesedése még fokozódott, s árja még nagyobb gyűrűket képezett a május 28-iki elegyes ülésben, hol az elnök bejelentvén, hogy a magyar nyelv szótára teljesen elkészült s ezt hat nagy 4-edrétű kötetben, 570 iven, 110,784 czikkkel — előszóval és végszóval ellátva — be is mutatván, felolvastatta az osztály említett határozatait, melyeket az elegyes ülés készséggel tett magáéivá. — Toldy ez alkalommal elérzékenyedve s a legmelegebb szavakban emelte ki a szótár-szerkesztő férfiak érdemeit, önfeláldozó buzgalmukat, s az Akadémia méltó örömét az aegise alatt megjelent nagy mű befejezése fölött. S ki ne osztozott volna ez örömben, e szíves méltánylásban? ha komolyan, egyoldalú elfogultság, s túlzó követelések nélkül megfontoljuk, hogy a nagy mű létrejövetelének, a járatlan úton, az előkészületek csekély jelentősége mellett, oly sok és súlyos akadály szegült ellene, s azt mégis két szerény de fáradhatlan tudós, a magyar hazának s nemzetiségnek két hű napszámosa, aránylag oly rövid idő alatt foganatosította. Gróf Cziráky János, az Igazgatótanács tagja, az eredményt, melynek elérése az Akadémiának, már alapításakor, kijelentett egyik legfőbb óhajta, s kitűzött célja volt, oly nagyszerűnek mondá, melyet nemcsak a jegyzőkönyvbe foglalt bármily meleg hálaszavakkal, hanem más módon is meg kell örökíteni, s indítványozta, hogy a nagy szótár elkészülésének s az azt kihirdető nevezetes napnak, e valódi nemzeti ünnepnek, emlékezete emlékéremmel örökíttessék meg, s ennek elkészíttetése végett bizottság neveztessek ki.

A következő nagygyűlés, az indítványozó gróf Cziráky János elnöklete alatt Ipolyi Arnold, Pulszky Ferencz, Rómer Flóris és Toldy Ferencz műértő tagjait választotta meg, s e bizottság a július 1-jei összes ülésre már megtette javaslatát. Radniczky, híres bécsi vésnök, bizatott meg az érem elkészítésével; négy példány aranyban készült Fogarasi János, a pannonhalmi főapátság mint Czuczor örököse, az Akadémia s a nemzeti múzeum részére, 11 darab ezüstben a szótári bizottság tagjai számára, s 200 darab bronzban azon tudományos intézeteknek, melyekkel az Akadémia csereviszonyban áll, s részint eladásra. Az előlapon Czuczor és Fogarasi arczképei állanak egymás mellett, a mint ők a hálás nemzet szívébe s emlékezetébe is együtt vannak bevésve.

Ő Felsége, hazánknak a magyar nyelv érdekeit mindenkor szíven hordozó fejedelme, ki a szótárnak magán könyvtárába leendő fölvételét azonnal elrendelni kegyeskedett, Fogarasi János sokoldalú érdemeit — főleg a szótár befejezése alkalmából — a Szent-Istvánrend keresztjével tüntette ki. S e kereszt, a rend felállítása óta, alig-alig diszíté érdemdúsabb s eredményekben gazdagabb hazafi keblét, mint Fogarasi Jánosét. — A rend vitézei között sokaknak pályája volt fényesebb, zajosabb; de bizonyynyal egyiké sem volt munkásabb, hasznosabb, a nemzet legszentebb érdekeire nézve hatályosabb s gyümölcsözőbb.

Az 1874. évi május 28-iki gyűlésen az Akadémia hálás elismerésének koszorúja azon óhajtással nyújtott át az öreg bajnoknak, hogy »a *monumentum aere perennius* teljességében még hiányzó utómunkálatok bevégezhetőjére, és a hiven végzett munka feletti öntudatos, méltó öröm teljes élvezésére őt a Mindenható még számos évig tartsa meg.« Az örök végzet másképp akarta.

A tiszteletreméltó férfiúnak az 1874-iki ünnepélyes jelenet utolsó öröme volt. Hét évtizeden túl vidám s erőteljes élete utolsó éveit nehéz anyagi gondok fellegei borították el, melyekbe izléses és drágán épült királyutezai házának jól ki nem számított vállalata s ennek, és értékpapirjainak az időviszonyok által okozott elértéktelenedése zavarta. Végső óhajtása,

hogy a szótári toldalékot teljesen befejezhesse, melyhez az Akadémia neki hosszú életet s erőt kívánt, nem teljesülhetett. Ernyedetlen szorgalma keveset csökkent ugyan, s a halálát megelőző utolsó időkben is folyton járt önként elvállalt kedves feladata után, hogy a pótlék kötetet elkészítse, melynek anyagát már csakugyan össze is gyűjtötte, előkészületeit befejezte, s még csak az összeállítás módozatai iránt tanácskozott a nyelvtudományi osztálylyal, midőn a műre végpontot tenni akaró kezét megdermesztette a halál hideg angyala. A tört lélek visszahatót a különben ritka ép s erős testalkatra is. Beteges lett, s 1878. jún. 10-én végső álmra húnnya megtört szemeit, melyekből mindenkor csak szelid jóság, emberszeretet, barátság és kedélyesség sugárzott.

Mily döbrentő ellentét! mily különböző két kép, az 1874-iki élénk örömujongás, lelkesült üdvözlés, s legmagasabb kitüntetés, és a gyászszászló, mely az 1878-iki nagygyűlés tartama alatt az akadémiai palota homlokán leng, s melyre a nagy Révay szobra is bánatosan látszik letekinteni a párkányzatról! akkor diadal és örömjaj fogta körül a nap kitüntetett hősét, és szemeiben örömkönyök ragyogtak, míg négy évvel későbbben betegágyára elhagyatott magány csöndje borúlt s búfellegek nehezédtek a királyútczai házban, melyet épített magának, mint nemes izlése szerette, szép terv és rajz szerint, hogy annak diszes falai közt pihenjen majd késő vénségére nemes »otium negotiosum«-ot élvezve, a bölcssek e legszebb jutalmát, — de e ház nem volt övé többé s ő abban csak zsellér, s a kert, hol dinnyetermesztési szenvedélyének víg kedélylyel áldozott egykor, szintén nem övé többé; szép tervei nemes szándékai megghiúsúlva, — kedvencz hegedűje porral lepve, húrjai lepattanva; az élet harmóniája fájdalmasan fel-dúlva! — —

II.

Mielőtt az Akadémia ez egyik legrégibb, legbuzgóbb s legmunkásabb tagjának, mint ilyennek, elévülhetlen érdemeit felsorolnám: előrebocsátom rövid élettörténetét, a mennyire ahhoz anyagokat gyűjthettem. Régi ember volt ő, s kortársai többnyire kihaltak már. — Kevesen vannak, kik emlékeznek

gyermekjátékaira s ifjúsága örömei- és küzdelmeire.¹⁾ Én csak azóta ismerém őt, hogy a nyilvános életbe lépett, s mióta a közpályán vele sokat érintkezve, barátságával, rokonszenvével dicsekedhettem. S ennek köszönöm a szerencsét, hogy az Akadémia, emlékbeszéd tartására Fogarasi fölött, kinek legfőbb érdeme a nyelvtudomány terén van, engemet bizott meg, ki nyelvtudós nem vagyok s távol állok attól, hogy őt munkásságának e legsajátabb mezején kellőleg méltányolni képes legyek. Azonban ez itt, hol most állok, nem a bírálat helye; elvégzik azt a »Nyelvtudományi Füzetek« s a »Nyelvőr«, mindegyik azon modorban, mely izlésének megfelel; ez itt az érdem elismerésének, a kegyeletes visszaemlékezésnek helye, melyben velem s velünk az egész haza s Akadémia szívesen osztozik.

Alsóviszti Fogarasi János régi, és pedig erdélyi eredetű nemes családból származott, melynek ősi nemességét s fogarasföldi birtoka utáni adómentességét 1638. július 20-ikán kelt levelével (Litterae Boeronaes) erősítette meg Rákóczy György fejedelem, Alsóviszti, másképp Dridiffi Mátyás kérelmére, s Kemény János fehéri főispán s fogarasi várkapitány ajánlatára. A család egy ága kijött Erdélyből Abaújmegyébe s elfelejtve a Dridiffi nevet, Fogarasi nevet vett fel, megtartva Alsóviszti praedicatumát; s ez ágból eredt annak dísze s büszkesége, Fogarasi János, ki 1801-ben ápril 17-ikén született Felső-Kázmárkon.

Felső- és Alsó-Kázmárk földmivelő, curiális nemes lakosai a mult század utolsó tizedében, gazdag, ki nem merült, a szorgalmat bőven jutalmazó földeiken, patriarchális jólétben, példás egyetértésben éltek, s dicsekedni szoktak a boldog határral, hol a gabona búzává változik. Növelte vagyonságukat a hegyaljaihoz hasonló bort bőven adó szőlőhegyök, melynek híres termését arannyal fizették a lengyel kereskedők. E jólét meglátszott a lakosok külsején is; erőteljes, piros, jól megtermett nép lakta a boldog határt, nagy részben

¹⁾ Ez adatokat, miket itt felhasználtam, szellemdús tanuló társának, Szemere Miklósnak, rokonának Szentpéteri Sámuel pelsőczyi lelkész s nyug. esperes, a s.-pataki főiskolai tanárok, s végre Farkas István abaúji szolgabíró uraknak köszönöm.

kurucz faj, Rákóczi hadának utódai, kik mintha perczenkiint várták volna, honnét harsan meg a tárogató. Az egyszerű családok leányai is méltók voltak a férfiakhoz, mit többi közt azon adat is bizonyít, hogy volt idő, midőn egyszerre 18 papné élt, kázmárki születésű, a vidéken; jele a magasabb fokú műveltségnek e szalmatetős házak alatt. Mert az említett boldog anyagi helyzet koronája az volt, hogy a kázmárkiak nemcsak otthon, jó karban tartott elemi iskolájokban, hanem a szomszéd felsőbb iskolákban is, Szikszón, Miskolczon, Sáros-Patakon, hagyományos szép szokásuk szerint, gondosan taníttatták gyermekeiket. Ime, ez a boldog kis falu, ez az egyszerű, de testi s lelki jólétnek örülő helyzet az, melyben a Fogarasi-család is élt hosszú időn át. Azonban e jólétet megrontotta s az előbb vagyonos köznemeseket szegénységre juttatta egy zálogváltó per, melynek folytán elvesztették öröknek hitt földeiket, s Fogarasi atyja is azok közé tartozott, kik elszegényedtek. Régi, rozszant, de elég téres és hosszú szalmafedelű épület volt az, mintegy másfél holdnyi belső telken, hol a kora tehetséget mutató kis fiú eljátszotta gyermekjátékait, s tanulta abéczejét. E szerény lakházat, s a hozzá tartozó szőlőt, atyja s nevelő rokonai halála után maga adta el.

Atyja a régi, de kis vagyonú nemes, szintén János nevű (ki 1831-ben halt el), édes anyja, a szikszói születésű Guszner Zsuzsánna volt. Édes atyjának testvérei, József bácsi, és egy hajadon nővér, csekély vagyonnal, de okos takarékoság mellett nagy hiányt nem szenvedve, s elég tűrhetően élve, együtt laktak a közös apai házban, a legszebb patriarchai egyetértésben, s legidősebb testvéröket családfőül szerették és tisztelték, s összes törekvésöket arra központosították, hogy a szép s élénk fiút, ki már kicsiny korában sokat ígérő tehetségeket mutatott, minél jobb vallásos és erényes nevelésben részesítsék. A tisztos öreg leány hű dajkája, második anyja volt, ki boldogabb időkben gyűjtögetett, s élelmes utánjárással szaporított pénzét utolsó fillérig kedvenczére költötte. A patriárchális, puritán jellemű kálvinista család papot akart belőle nevelni s ez elhatározásához sokáig makacsul ragaszkodott, míg a jó szándék a felnőtt s önállásra jutott ifjú ellenszegülésén végre is meghiusult. A helybeli kázmárki jól rendezett s a latin

nyelv tanítására is kiterjeszkedő, jeles tanítókkal ellátott népiskolában 1807-től 1811-ig tanulgatott, s a latin nyelv első elemeit már itt sajátította el; ekkor vitték Szikszóra, az akkor jóhírű s látogatott gymnasiumba, hol 1814-ig végezte a gymnasiumi tanfolyam egy részét, s az iskola legjelesebb növendéke volt; s azután a sárospataki hely. hitv. főiskolába, hol 1814. szept. 12-kén történt beiratása után 1818-ig a gymnasiumi, s ez év júliusán az akadémiai pályára lépve, folytatta, s 1823-ban végezte tanulmányait. »Iskolatársam volt« — írja felőle Szemere Miklós — »az év legelső tanóráján egy piros arcú »új fiú« tűnt szemembe, Fogarasi Jancsi. Majdnem a legvégső padon ült, s fél év múlva már a legelsőn. Szorgalom, könnyű felfogás, s minden, minden egyesült benne. Én voltam ugyan a »primus«, de azért ő volt a valóban »legelső.« Nem emlékszem, hogy csak egyszer is játszott volna velünk, s míg mi többiek ugyancsak vertük a tekét, csürköt, pigét, ő hol ide, hol oda elbújva tanult. Poéták levénk, bámultam hibátlan mértékű deák hexameterreit; én csak fül után irtam, s mint a Gaál Peleskei nótáriusának baktere »jó ha épen eltaláltam.«

Már kitünő képességet vitt magával Szikszóról Patakra. A szikszói iskola, Debreczenre támaszkodva, azon szerencsében részesült, hogy az ottani főiskolából a legjelesebb ifjakat nyerte igazgató tanárokkul, s egy ily ifjú tanár, a mi ma hihetlenné látszik, őt grádust tanított egy maga, és pedig oly sikerrel, hogy jelesebb tanítványai a legelső rendű iskolák ifjaival is kiállották a versenyt. Mert aránylag kevés volt a tantárgy, s kevés a tanulók száma, és örökifjú a tanár, telve nemes dicsvágygyal, megmutatni a világnak: »mit tehet egy ember, ha akar«, s midőn a feszült erő lankadni kezdett, új üde erőnek engedte át a tért. Örökké a tanár szeme előtt lenni, írni, fejteni meg a feladványokat, óránként felelni, mindenben folytonos útmutatást nyerni, — ez a rendszer fejlesztette Fogarasi szép tehetségeit s képesítette őt arra, hogy később, egész életén át több embernek való munkát is el tudjon végezni.

Midőn a jeles készületű szikszói deák a körülbelől 1500 tanulóval birt sárospataki főiskolába belépett: igen kedvesen s bátorítólag hatott rá ifjúsága egyik leghűbb s példányszerű

barátjának, a kázmárki volt kitűnő pap egyik fiának, Kálniczki Benedeknek, ki akkor senior volt s később tanár lett, szives fogadása, ki előtte az útát már elegyengette, s azután is mind végig tanácsával s pártfogásával kísérte. A gymnasium felső grádusaiban Imre István professor alatt, 150 tanuló közt, bár sok kitűnő társá volt, rövid időn valamennyit túlszárnyalva, elsővé lett.

Tovább haladva az iskolai pályán, folytonosan saját szorgalmára s keresetére volt utalva. Alsóbb osztályú tanuló úrfiak mellett tanítóskodott, hogy csekély vagyonú apja s rokonai terhéért könnyítse, — miről tudjuk, hogy nem épen tövistelen pálya — névszerint nevelője volt Jászay József fiainak Abaúj-Szántón, kiknek egyike Jászay Pál, akadémiánknak volt jeles tagja, s kitűnő történetbúvár, — azután Fáy Ábrahámnak Jánosdon, kivel a Szepességen is megfordult, s így küzdte át magát, elég nehezen, de egészséges véralkatához képest ernyedetlen jó kedvvel, a tanulási éveken. Az elélhetés gondjaival elfoglalva is mindenkor kitűnt iskolai pályatársai közt; ritka tehetségéről és szorgalmáról hivatalos tanúságot tesznek az említett iskolák jegyzőkönyvei, s jogtanára Kövy Sándor csak neki adott »praestanter« calculust osztályában, s az év végén tartott jogi vizsgán így szólította fel feleletre: »Domine Fogarasi, unus pro omnibus!« Szorgalma mellett, minden egyéb tulajdon is meg volt benne, a mi egy nagyra-törő, minden aljast megvető, fölemelkedett lelkű s nemes szívű ifjat ékesíthet; s mindez annyira kedvelté s becsültté tette ifjú kortársai közt, hogy azt az időt, melyet a pataki főiskolában töltött, sokan még ma is »Fogarasi korának« nevezik.

Kitünőbb tanárai voltak az akadémiái pályán: »Kövy Sándor, Nyiry István, Rozgonyi József, Somossi János és Szombathi János, — s tantárgyai: minden, a mi csak tanulni való volt, theologia és philosophia, mathesis és physika, deák és német irodalom s irodalomtörténet, neveléstan, gazdaságtan, statisztika, közönséges hazai és egyházi történet, ékesszólás és hazai jog. Akkor a világi pályára készülöket a kálvinista főiskolákon publicusoknak, az egyházi pályára törekvöket togátusoknak nevezték; amazok, többnyire vagyonosabb házak gyermekei, nemes úrfiak, nem élveztek iskolai jótéteményeket,

lakást s étkezést; az utóbbiak, többnyire szegény ifjak, igen. Fogarasi, mint szegényebb sorsú, bár nemes ház gyermeke, szerény togátus volt. De az akkori rendszer úgy hozta magával, hogy a togátusok is kötelezve voltak a jogi tudományok hallgatására, mint ismét, megfordítva, a tisztes tógába nem öltözött attilás és pengő sarkantyús publicusok is hallgatták a theologiai tudományokat, kivéve csupán a héber nyelvet. — Fogarasi is, bár akkor tógába öltözve sujtásos dolmány helyett, szorgalmasan hallgatta Kövynél a jogtudományt, kinek, a néhány évvel ifjabb Kossuthot kivéve, aligha volt kitünőbb tanítványa, egész tanári pályája alatt; s e mellett kiváló hajlammal gyakorolta a zenét, szép dallos, ügyes tánczos és gymnasta volt. Egyes zenedarabjai még ma is életben vannak, s el nem felejtettek Patakon, melyekhez úgy a zenét, mint a szöveget ő irta. Egy ily műve pataki deákkorából birtokomban van, s igen érzékeny és szívreható; nem sejtetve szerzőjében a majdani nyelv- és jogtudóst. Tisztán hegedült, de ennél többre nem vitte. Festeni is kezdett, tanulgatva a »picturae praeses« czimű öreg diáktól, ki maga sem tudott sokat. Ebben is példás türelmet tanúsított, de sokra nem mehetett; simán, ügyesen festett virágokat s római és görög oszlopokat.

A szünidőket Kázsmárkon, Szikszón s vidéki rokonainál töltvén, kikhez halálaig gyöngéd szeretettel viseltetett, gyakran tartott és pedig igen hatályos és tetsző egyházi szónoklatokat az említett hitközségek templomaiban; egyszer, mint a pataki főiskola legátusa, vagyis: ünnepi követé oly sikerrel tartotta egyházi szónoklatát egyik alföldi városban, hogy egy hitbuzgó úrhölgy, tetszése jeléül, ékes selyem papi paláستal ajándékozta meg, s ez időtől fogva theologus társai »selyem deáknak« nevezték. Más forrás szerint, gyöngéden szerető hajadon nénye látta el e finomabb burkolattal. — Mindenütt, hol iskoláit járta, közszeretet, sőt bámulás tárgya volt, mert ha szerették művelt viselete és szerénysége miatt, bámulták vas szorgalmát s magasabb észtehetségét. Már gyermekkorában tanult meg hegedülni, s ha valamely házi mulatságba hívták, kedvelt hangszerét is magával vitte a vendégek örömére; később pedig, midőn erszénye engedte, a híres Bihartól szerzett értékes hegedűt. Mint kitünő sopránhangú, állandó

tagja s aztán előénekese (praecentora) lett az ifjúsági éneklő karnak, s azt, minden más külön tanító nélkül, a jelesség s jó hírnév addig el nem ért magaslatára emelte. — Több derék pajtást vevén maga mellé, zenekart is szervezett, melynek ő volt primása, és karmestere. Mint alkalmi költő, Rozgonyi József nagynevű tanára halálára irt, classikus latinsággal, 1823-ban gyászkölteményt, melyet az ifjúság kinyomatott, s Baranyai József barátja távoztakor egy bucsúdalt, mely ma is énekeltetik s melylyel, midőn a pataki collegiumot elhagyta, tőle is elbucsúztak szerető társai, áldással bocsátva őt el az élet nagy útaira. Jámbor és szerény természete mellett, szerette a vig társaságot, — ügyes társalgó s finom modorú ifjú volt, ritkább jelenség a régibb, zárdaszerű collegiumok növendékei közt.

Fogarasinak tehát, szegényes sorsban születve s növekedve, már fél gyermekkorában saját szorgalmával kereste kenyerét. Hány fényes és érdemkoszorús életpályának kezdete ez, míg annyian a selyempárnán született, s kényeztető mamák sima kezeinek czirógatásai alatt elpuhult s gyökeresen elrontott úrfiak közül, hitvány semmiségbe süllyednek s nyomtalanul enyésznek el a hinárban, szomorú czáfolatai az egyedül a madár- s állatvilágban igaz, de az emberekre csak nagy ritkán alkalmazható költői phrasisnak, hogy:

»Csak sast nemzenek a sasok,

S nem szül gyáva nyulat Núbia párducza.«

S kell, hogy minden ily példa, mint Fogarasié, emelve s lelkesítve hasson a nemzedékekre; győződjenek meg, hogy a becsületes szorgalomnak, a fáradhatlan s kitartó munkának, Istenbe s önerejükbe vetett szilárd bizodalomnak el nem marad meg-érdemlett jutalma. Emelő, vigasztaló, kedvderítő előkép Fogarasié minden ifjú előtt, kinek szegény anyja munkában edzett kezei által ringatott bölcsőjénél az anyagi jólét anygala nem mosolygott, de a kit teremtője kiművelést érdemlő tehetségekkel áldott meg, hogy ne ijedjen vissza az élettől, ne riasztassa el magát a nehézségek által, melyek a pálya kezdetén elébe tornyosúlnak, hanem higgyen, reméljen, s mint bátor tengerész, elszántan küzdjön a háborgó elemekkel, s úsz-

szon feszült karokkal a hullámokon, míg hite, bátorsága jutalmazul zöld partot ér.

Patakon, mint említém, nemcsak a philosophiát s theologiát hallgatta, hanem különös kedvvel s szenvedélylyel, a jogtudományt is a nagynevű Kövy Sándortól. Theologiai tanárai mindent elkövettek, hogy a reménydús ifjúból papot csináljanak, s családjának kedvencz eszméjét valósítsák, de erősebben hatott az ifjúra Kövy tanácsa, s inkább atyja és rokonai ideiglenes neheztelésének tette ki magát, mint azon kényszernek, hogy szabad hajlamát ne kövesse. Midőn e miatt tanárai közt, kik egyenkint sokat vártak tőle saját szakuk s hivatásuk érdekében, éles versengés támadt, Kövy azzal vetett véget a vitának: »legyen belőle jogtanár« — úgymond — »hogy legyen majd, ki tudományomat folytassa s helyemet elfoglalja.« Lehet-e szebb dicséret s az ifjú tanítvány nagy tehetségei méltánylásának élénkebb kifejezése, mint e szavak Kövy ajkairól, ki annyira szerette tanszékét, s oly igen szívéen viselte annak jövőjét?

Kövynek volt tehát kedvencze, azon Kövynek, kinél senki sem képezett több kitünő magyar jogászt az 1848 előtti Magyarország számára. E nevezetes férfiú, a sárospataki collegium egyik fődisze, rendkívüli sikereit, alapos, mélyreható jogtudományán kívül, saját életteljes szóbeli előadása, modora, ügyyszeretete s tárgyaért lelkesülése által érte el, melylyel tanítványait úgy tudta érdekelni s magával ragadni, mint akkor senki más, jogtanár-társai közül.

Fogarasi, a hálás tanítvány, a ki azután Kövy »Elemen-táit« magyar nyelven adta át a közönségnek, e művének előszavában érdekes képet vázol szeretve tisztelt tanítójáról, melyet itt felmutatni nem tartok érdektelennek, mint egy-szersmind Fogarasi érzelmvilágára s előadási modorára nézve is jellemző adatot.

»Mintha most is látnám« — úgymond — »a hetven esztendő felé járó inkább férfit, mint öreget, több mint 30 éves tanítói székében felmelegülni; mintha látnám, miként ömlik el a legszebb pirosság arczán a magyarázási hév és buzgóság miatt, miként beszéli bele még középszerű elméjű s figyelmetlenebb hallgatóiba is tudományát. Ő a tanításban, a beszédben

kifogyhatlan volt. Az egyes tárgyakat többféle oldalról tudta és szerette előadni s megfogatni. Hallgatóit még magyarázás előtt és alatt felszólítgatta, s kimondhatlanul szerette és becsülte, ha látszának a tárgyból, melyet előadandó vala, valamiképpen is érteni. És ha észrevette, hogy nehezebben fogják fel, újra elől vagy más oldalról kezdte a tárgyat fejtegetni. E szerint gondolhatni, hogy könyvnek a leczkén senki sem veheté hasznát; hallgatói közül a szorgalmasabbak inkább jegyezgettek, a helyett, hogy könyvet vigyenek vala hasztalanul az iskolába; ő magánál sem láttam könyvet soha. Egyszer hallván, hogy valaki a könyvből szóról-szóra tanul, nyilvánosan mondta magáról: »meg nem tanulnám azt a könyvet Debreczen városáért, pedig magam irtam.« Következő órán ismételve elkérdezte, s újra magyarázta, a mit a megelőzőn mondott vala, és mégis az egészet elvégezte hat hét alatt. Hallgatóit ezek szerint, kik többnyire meghaladák a száz számot, egy hét alatt nagyobb részt ismerte nemcsak nevökről, hanem lelki tehetségökről is. Mindezek mutatják, hogy tanításának módja egykiségében (ma már egyéniséget mondunk) s lángeszében alapúlt ugyan: lehete mindazáltal ellesni tőle némely elveket, melyekhez alkalmazkodott előadásában, u. m. szókhöz magát teljességgel nem kötötte, apróságokkal nem bibelődött, hanem főképen a tudomány szellemét és fonalát tartotta szüntelen szemei előtt. Sokszor veték szemére, hogy munkájában alig vannak definitiók, de ő azt mondogatta: »nyomorúlt ember az a törvénytudományban, a ki ilyesmit kérdez: »quid est donatio?« stb. Különben is alig lehetne jól felelni reá másképen, mint, a mit róla tudunk, mind elmondani.«

E most jellemzett genialis tanártól hallgatta a törvényt a mi Fogarasink, azon lelkesült mestertől, s tanítványai hű barátjától, ki, midőn egyik eszes növendéke kitünően fejtette meg feladatait, elragadtatva kiáltott fel: »többet tud, amice, mint a personális«, — a miért azután Kövy pataki tanítványaira nehéz sor várt a királyi tábla előtt letett ügyvédi censuráknál, mert Kövy fenhéjázó kitörése bántotta a birói székek nagy urait, kik előtt vizsgálatot kellett tenniök.

Bocsássa meg a t. Akadémia, ha eme, félek, a francziák szerint legrosszabb fajhoz, t. i. az unalmashoz tartozó emlék-

beszédben, némi kedvderítőül, megemlítek a Fogarasi életére szorosan nem tartozó, de a háttért képező kort jellemző adatokat. Kövy tanítványa volt a még élő tisztes öreg, Bernáth Zsigmond is, ki a dicső emlékü első Majláth György kir. személynök alatt tette le az ügyvédi vizsgát; azon férfiú előtt, ki a tekintélynek, s az igazságnak megtestesülése volt. — Bernáth Zsigmond, beléptekor, igen legényesen találta összeütni a sarkantyúját. A kir. személynök, szigorú censora a kihívó viseletű fiataloknak, végig mérte komoly szemeivel, s azzal kapóra veszik, a szokott időnél sokkal tovább forgatják, nehéz kérdésekkel faggatják; azonban a jól készült Kövy-tanítványt nem tudják zavarba hozni s megakasztani. Végso felelete után még egyszer rászzegezi cátói szejmeit a personális, s így szól: »most az úr — összeütheti a sarkantyúját.«

Kövy hatályos és elragadó előadásain kívül nagy mértékben mozdította elő a pataki tanuló ifjak jogászai fejlődését azon szokásban volt intézmény — mulatság és tanulás egy-szersmind — mely 1813-ban engedtetett meg először, hogy t. i. gyakorlás céljából úgynevezett »vármegyét« állítsanak a collegiumban. A megyei élet s működés ez utánzása úgy a törvénykezés mint a közigazgatás terén, alispánokkal s fő- és alszolgabirakkal, táblabirakkal, jegyzőkkel és ügyvédekkel, rendkívüli elevenséget s érdekességet adott az iskolai életnek, ha olykor némi kihágásokra nyújtott is alkalmat. Ez utóbbi ürügy miatt az úgynevezett szent szövetség szellemében intéz-kező kormány 1822-ben eltöröltetni parancsolta az életrevaló gyakorlatot, mivel az »ujonczállítást« megtagadták; s csak 1832-ben engedtetett meg újra igen korlátolt hatáskörrel, t. i. hogy csak perekben ítélhessen a vármegye, mely egykor politikai s mindennemű reformkérdéseket is vitatott. Ez iskolai vármegye, képmása kicsiben a megyei gyűléseknek s ország-gyűlésnek, Pánczél vármegye nevet viselt azon s.-pataki Pánczél nevű hegy után, melyről a Rákóczi-féle pataki vár ágyúzatott a labanczok által. A Pánczél vármegye ülésein, megfordítva, a kurucz szellemű ifjúság ágyúzott ékes szavakkal, s erős érvekkel és csipős élczekkel a labancz-elvekre. Minden évben egyszer országgyűlés, háromszor megyei tisztválasztás tartatott, s ez utóbbinak olykor tréfás eredménye az volt, hogy

az előbbi első alispán tolvaj-commissarius, s a volt segéd-esküdt első alispán lett. Az országgyűlésre kardosan, mentésen, s a város utcáin párszor körülnyargalva gyűlt össze a nemes ifjuság a jogi tanterembe, hol azután ugyancsak hazafias buzgalommal szónokolt. Ezüst pecsétnyomójokon e felirat volt vésve: »Pánczél vármegye.« S egy ily pecséttel megjárta boldog emlékezetű Jankovich Miklós, a régiséggyűjtő. Drágán vette meg valami kóbor pataki diáktól, s futott vele azonnal Horváth Istvánhoz. »Nézd csak, mily ritka s becses fölfedezés; eddig nem is tudtuk, hogy Pánczél nevű vármegye is volt.« — Csak később világosította fel nagy nevetve Szemere Pál.¹⁾

Fogarasi is, úgy látszik, előkelő részt vett e mozgalmas és izgalmas iskolai életben, mert a pánczélmegyei intézményből a togátusok sem voltak kizárva, s azok közül választattak a »praelatusok«, kik a papi befolyást képviselték. Már ekkor kedvence s büszkesége lévén az iskolai ifjuságnak, a jogászok őt választották »tabulae praelatussá.«

1827 év végén iktattatott a kir. táblai jegyzők sorába, Szirmay Ádám mellett nyerve alkalmazást, mint az iroda levéltárnoka. 1829-ben nyert ügyvédi oklevelet. — Megnyílt előtte az ügyvédi pálya, melyen, kitűnő törvénytudományával s kedves alkalmazkodásával kétséggkívül nagy sikereket érhetett, talán meggazdagodhatott, s nevét a Szathmáryak, Kubinyi Miklósok, Benyovszky Péterek sorába küzdhetne volna fel; ő azonban szelid, mondhatni, lágy kedélyével, perpatvartól irtózó természetével, békés és kiméletes hajlamával az ügyvédkedésre semmi hivatást sem érzett magában, s már előbb megkedvelt tudományos munkálkodásától megválni semmi áron sem akart, sőt kizárólag a »doctarum hederæ proemia frontium« után sovároghva, annak kívánta szentelni egész életét. Nevelői állást fogadott tehát el Komáromy György, szabolcsi s bihari nagybirtokos özvegyének úri házánál, s mentora lett a később a forradalomban feltűnő szerepet játszott ifjú Komáromy Györgynek. E vagyonos és hazafias érzelmű háznál több éven át, az idő egy részét Bécsben is töltve, baráti bánásmódban részesült, s elég ideje maradt tudományos kedvteléseinek élni, s magát mind inkább kimívelni. Már itt

¹⁾ Mindezeket Szemere Miklós kedélyes közléséből merítettem.

kezdte meg, a dúsgazdag magyar alföldi urnő patriarchalis házának teljes kényelmében, nagyterjű, sokoldalú irodalmi munkásságát.

Mentori pályáját bevégezve, már 1834-ben vette nőül Tretter Erzsébetet, társalkodónőt a Komáromy-házban, az özvegy úrhölgy rokona, Vay kisasszony mellett, s Tretter, később Járý Györgynek, a ki pestvárosi tisztviselő volt, s később nagy befolyásra emelkedett, német nyelvű s nevelésű, de férje oldala mellett jó magyar asszonynya lett nővérét, kivel a legboldogabb, bár gyermekkel meg nem áldott házasságban élt 1867. márczius 16-áig, midőn életének legnagyobb fájdalma sújtotta e kedves, művelt, vele mindenkor egyetértő hitvestársa halála által. Szerény állásban csöndes boldogságot élvezve, kölcsönös rokonszeny, szeretet és segédhatás karjain, vidám kedélylyel haladtak az életpályán, nem irigylve a gazdagabbakat, nem szomjazva fényt s zajos örömekeket, a házi tűzhely édes melegénél oly jól érezték magokat, mintha Horác, és magyar szellemrokona Berzsenyi rólok irták volna az arany középszert, a jámbor megelégedést, és Szabinának hív keze főztét magasztaló ódákat. — Fogarasi csöndesen boldog életéből kimaradtak a fiatal kor szenvedélyei s kicsapongásai, s ha az emberi élet rendszerint egy nagy folyam, például a Rajna pályájához hasonlítható, mely sziklabölcsőjéből kiszökellvén, fiatal korában, pezsgő, szilaj hullámmással, zuhatagokat képezve, törve-zúzva, s töretve és zúzatva rohan alá a szirteken, míg a sik mezőre vagy tágasabb völgyekbe ér, hol azután megkezdí üdvös, tápláló hatását, és sima tükrén, nyugodt s méltóságos hajbain kincsterhelt hajókat hordoz, s azután ismét, betöltve a teremő erő által kimért hivatását, elerőtlenedve, elsekélyesedve, mintegy megvénülve temetkezik a világtenger végtelen árjaiba: — Fogarasi életéről elmondható, hogy ő gyenge gyermekkorából, a zajos kalandok, a könnyelmű játékok korát átugorva, egyenesen a szeliden komoly, munkás férfikorba lépett, tehetetlen bárgyú vénségbe nem sülyedt soha, sőt a férfikor erejét mindvégig megtartotta s közhasznu munkásságra fordította; életének csak két kora volt: az ártatlan gyermekkor, s munkabíró férfikor. Élete folyamát tekintve, jól alkalmazhatjuk arra a Gőthe egyik szép epigrammjából vett képet:

»Bedeutende Bilder des Lebens

Schweben, lieblich und ernst, über die Fläche dahin.«

1841-ben mégis, érezve, hogy biztosabb s tekintélyesebb állást kell az életben elfoglaltatnia, hol az írói, tudósi foglalkozás még akkor állásnak nem igen tekintetett s emberét az anyagi szükségétől föl nem mentette, s tudományos törekvései kielégítésére a fővárosi állandó lakást szükségesnek vélvén, — miután 1841. márcz. 1-jén a váltóügyvédi vizsgálatot is kitűnően letette, az újdont új váltófeltörvényszéknél tanácsjegyzői hivatalt vállalt, s mint helyettes előadó is működvén, ettől kezdve a pontos, lelkiismeretes, buzgó hivatalnok remekpéldánya lett, és e mellett a váltójog tudományos művelését is kiváló teendői közé sorozta. E hivatalt 1848. február végeig, hét éven át viselte.

1848-ban, a nagyszerű átalakulási mozgalmak kezdetén, István főherczeg nádor oldala mellé titkárrul szemeltetett ki, bírói ügykörben, s az ügynevezett nádori, mint a jáász-kún kerületi legfőbb törvényszéken, előadó volt; de már egy pár hónap mulva, midőn e reményteljes fejedelmi sarjat a forradalom vihara elsodorta, 1848. május 1-től fogva Kossuth Lajos pénzügyi minisztériumában tanácsosi állásra emeltetvén, ő készítette az akkori pénzügyi tervek s javaslatok egy részét; adórendszeren s bankterven dolgozott, s az első magyar alkotmányos pénzügyminiszter becsülését s bizodalmát nagy mértékben megnyerte és birta a kormánynak Pestről elmene-küléseig, midőn azután, a merészebb forradalmi lépésekkel nem rokonszenvezve, mint ovatos csiga, héjába visszavonult s az üldözéseket, melyek annyit közölünk hadi törvényszékek sorompói elé, börtönbe s részint golyó vagy kötél általi halálba taszítottak, vagy erdők, puszták és lápok búvhelyein lappangani, vagy idegen földre menekülni kényszerítettek, csakugyan kikerülte, s míg mi sokan az Újépület, Kuffstein és Spielberg falai közt imádkoztunk és nem egy káromkodott is, ő csendes elvonultságban élt rejtett tűzhelyénél, szeretett nejével s könyveivel, ezekben keresve vigasztalást, bár, nem kétlem, hogy ő is velünk egyet érezve imádkozott, ha bár szelid természetéhez képest, a káromkodástól bizonyynyal tartózkodott is.

Visszavonulását, bár jelentékenyebb vagyonnal még akkor nem bírt s a hivatalra reá szorult, folytatni akarta a forradalom lezajlását követő szomorú években is; azonban szeretett neje Tretter Erzsébet fivérének, az akkor nagy befolyású Járý (Tretter) Györgynek, de még inkább akadémiái barátainak s társainak unszolására mégis hivatalt vállalt, nem azért, hogy az absolut hatalom céljainak szolgáljon, hanem főleg azon okból, hogy az Akadémia által még 1844-ben Czuczorra és reá bizott nagy feladatnak, a nagy szótár szerkesztésének, mely állandó Pesten tartózkodását tette szükségessé, tovább is megfelelhessen. — 1850. február 1-től kezdve bíró lett az ideiglenes pesti törvényszéknél, a gyűlölt Bach-korszakban, midőn a hivatalos alkalmazást megvetni hazafiságnak, s kormányi kinevezéstől függő hivatalt vállalni megbélyegzőnek tartatott. — Szabad-e őt a catói szigornak e hiányaért catói szigorról elkárhoztatni? — ez a felfogás dolga. Nem szenved kétséget, s egész hivatalos működése és azon kívüli munkálkodása bizonyította, hogy őt ez elhatározásában csak nemes indokok vezették. Már előbb föl levén kérve a m Akadémia részéről, hogy Czuczor Gergelyt a nagy szótár szerkesztésében segítse, — e megkezdett nemzeti nagy munkát folytatni annyival sürgősebb kötelességének tartotta, mert szerkesztőtársa, a kuffsteini várfogságban elzárva, kiragadtattott tevékenysége köréből, s mert a magyarság életét a civilizáció nevében megtámadó rendszer átkos működése fokozott mérvben követelte a haza minden hű fiától, hogy a nemzeti kincseket óvja s őrizzze, a magyar nyelvet, s e nyelven a tudományt művelje, mint csak Istene tudnia adta. — E célból Pesten kellett laknia, ha sikerrel akart dolgozni, mert a Hortobágy vagy Bakony közepén, kellő segédforrások s közreműködés hiányában, szótárt szerkeszteni nem lehetett; azonban az Akadémia, akkori szűk jövedelmi forrásaiból, melyek csak az 1860-ki nagyobb körű izgatás s adakozás folytán lettek dúsabbakká, nem jutalmazhatta illő arányban idejének s erejének e célra kizárólagos feláldozását; ha tehát kedvencz feladatától megválni nem akart, kénytelen volt más jövedelmi forrást keresni, melyből a drága fővárosban megélhessen, s idejének fenmaradó részét, s ha napjaiból ki nem telnék, éber

éjeit a nagy műnek szentelhesse. — Ő maga is, kétségkívül, keserves áldozatnak tekintette ez elhatározást, melyet nem csekély belső harcz után hozott kedvencz tudományának, a magyar nyelv ügyének s az intézetnek, mely által e nagy munkára megbízatva lenni fő büszkesége volt. Egyébiránt szelid, dacztalan, békés véralkatával teljes öszhangzásban állott azon nézet is, hogy a túlerőnek ellenszegülni czéltalan hősködés; és ismét munkás, tevékeny s gyakorlatias irányával teljesen meggyezett a felfogás, hogy meddő visszavonulással a haza ügyén lendíteni nem lehet; hogy a mely helyet jó magyar ember foglalhat el az államgépezetben, melynek fennakadni egy perczre sem szabad, azt ne engedje magyarfaló idegennek, s a nagy hajótörésből igyekezzék menteni, a mit s a mennyit lehet. Ugyanazon nézet, mely vezette Zádor és Zsoldos tisztelt társainkat ugyanazon időben, s vezette Noszlopyt, német colleaguei erős vaspörölyét, és országunk sok kitünő biráját. Némi megnyugtatóra szolgált, hogy a nemzeti anathéma, mely a Bach-korszak tisztviselőit sujtotta, a politikától távol álló birói hivatalokra kevesbbé irányult. Mégis csak átlátták, legalább a kevesbbé szenvedélyes s haragos hazafiak, főleg ha magoknak is szerencsétlenségök volt a perlekedő felek számát szaporítani s pro A. vagy I. érdekeltetni, hogy kívánatosabb, ha a birói mérleg magyar törvénytudók, mintha csupa importált német és cseh civilizátorok kezében van, s hogy kelleme-sebb dolog, ha ügyes-bajos dolgaikban magyarul értő s érző birákkal fesztelenül, szívélyesen érintkezhetnek, mint látni a mindenre, a mi magyar, kicsinyléssel sőt gyűlölettel tekintő cseh és operencziántúli anekdotahősök magas szemöldeit, s pedans fontoskodását, vagy éppen gúnyos arczfintorait.

Végre is az azon korbeli hivatal-vállalás megbocáthatósága vagy elkárhoztatása attól függ, hogy a hivatalnok mikép fogta fel s hogyan teljesítette és egyeztette össze hivatalos teendőivel a haza s nemzet iránti kötelmeit. Kétségkívül emelő látvány volt, látni egy Olgyay Títuszt, egykor Pozsonmegye alispánját s követét, majd a királyi tábla biráját, durva posztóba öltözve hajtani s itatni ökreit csekély ősi földjén; de legalább volt egy darab ősi telke, mely neki szűken bár, kenyeret adott. A kiknek ez sem volt, de volt szeretett, éhező családjak

s volt nemes életcéljok, melyet megközelíteni akartak: megalkudtak ugyan a kénytelenséggel, de azon jó szándékkal kebleikben, hogy helyzetöket lehetőleg hazájok, nemzetök, s honfitársaik javára használják fel. S mi elátkozzuk-e e férfiakat, kik hogy életöket, családaiukat s így az irodalmi tevékenység lehetőségét fentarthassák, s az anyagiakon túl szellemi szükségöket is fődözhessék, kénytelenek voltak folytatni azon életpályát, melyre készültek, s fizetést húzni a tetteges hatalomtól, melyet gyűlöltek s megvetettek épen úgy, mint az ősi telken kényelmesen duzzogó hazafiak? — Én bátran elmondhatom, s örültem ez alkalommal ismételve is elmondhatni e nézeteket, mert magam oly szerencsés voltam, hogy az élet és sors ily helyzetbe nem kényszerített, míg más részről alkalmam volt ismerni azon korban is hivatalnokokat, a szemét közt gyöngyöket, különösen birákat, kik hazafiúi tiszteletem teljes mértékét kiérdemelték, s érintkezni pléhgallérosokkal, kik azért álltak meg, elég kellemetlenséget s üldöztetést tűrve, helyeiken, hogy mentsenek annyit, a mennyit menteni lehetett, segítsenek, vigasztaljanak, enyhítsenek a lehetőség bármi szűk korlátai közt, elrejtsek, szöktessék, útlevelekkel ellássák az üldözötteket, s tiszta öntudatukba burkolva, tűrjék a rájuk szórt sarat, inkább martyrokhoz hasonló, mint azon kétségkívül nagyszámú collegáikhoz, kik kész eszközökké lettek az elnyomó s magyarfaló hatalom kezében, nem rabszolgák — a mi szerencsétlenség; hanem inasok — a mi gyalázat.

Fogarasi tehát 1850-től fogva 4 és fél évig a pesti kir. országos törvényszék birája, s 1854 aug. 10-dikétől ugyanott főtörvényszeki tanácsossá neveztetvén ki, mint ilyen másfél évig a büntető osztály elnöke, azután 1856. február 18-ától fogva 1861. márczius 29-éig a pesti kereskedelmi törvényszék elnöke, egyszersmind a pesti országos törvényszék alelnöke volt, midőn aztán a visszaállított pesti magyar váltótörvényszék elnökségét vette át s viselte 2 évig s 2 hónapig. Ez idő közben több fontos birói kiküldetéssel s külön eljárással is bízott meg, nevezetesen a budai pénzügyigazgatóságnál a fegyelmi ügyekben tartott ülésekben is bíraskodott, s a pesti országos törvényszék fenyítő osztályánál a felhalmozódott hátralékok letisztázásának vezetésénél roppant szorgalmat

igénylő munkát végzett, s az igazságügyminisztérium leiratban nyilvánított teljes méltánylását vívta ki, — A mi pedig független birói jellemét illeti, tanúja valék, mint akkor ügyvéd, s nevezetesebb fenyítő perekben védő, Fogarasi bátor és lelkes eljárásának; tanúja valék különösen egy »cause célèbre«-ben, mint tette ki magát egy üldözött magyar ügyvéd érdekében az üldöző hatalommal szemközt, midőn az üldözésnek, az elnyomásnak keresztülviteléből, az illetőnek elítéltetéséből a magyar birói székekbe importált németiség elvi kérdést csinált, midőn saját törvényszékének akkor hatalmas elnöke volt a szenvedélyes ellenfél, s jobbra és balra sokan meghunyászkodtak, mint leforrázott ebek. — Ő volt továbbá, a ki váltótörvényszéki elnöki állásában kieszközölte, hogy magyar nyelven szerkesztett beadványok elfogadtassanak a törvényszéknél, melyet a hatalom éveken át teljesen elnémetesített. A Komers- és Umlauff-szellem ellenében a Fogarasi-szellem tartott, erősen küzdve, némi egyensúlyt. — Sokat mondhatnék még az igazságos, elfogulatlan biróról, de nem akarok e helyen újra meg újra ismétlésekbe esni, mert volt alkalmam már ugyanez asztalnál Péchy Imre és Zádor György septemvirek emlékének áldozva, arcképet festenem oly biróról, milyennek lenni kell. Fogarasinak nem volt alkalma nagy politikai perekben biráskodni s bizonyítani függetlenségét, mint Péchy Imrének, Földváry Ferencznek s Császár Sándornak, de az egész pesti jogászvilág tanúságára hivatkozhatom, hogy mint bíró, mindenkor megfelelt magas feladatának, s a buzgó hivatalnok soha sem szűnt meg hű hazafi lenni.

1863-ban, nov. 5-kén a hétszemélyes tábla bírájává neveztetvén ki, elérte a birói rang legmagasabb fokát, s a váltói osztályban volt hetedfél év hosszat kitünő szorgalmú, világos ítéletű, szaktudós előadó; honnét azután 1869-ben, máj. 1-jén az új polgári törvénykezési rendtartás behozatalával a kir. Curia legfőbb ítélőszéki osztályához soroztatott be az érdemeit méltányló alkotmányos magyar igazságügyi minisztérium által. Tehát fokunkint haladt, a mint saját erős szárnyai, érdemei emelték, ellenkezőleg a protectionnak némely rögtönözve nagyra fejlődő silány gombáival, kik, midőn őket egyszerre magas és fontos hivatalokban látjuk, melyeknek meg-

felelni nem képesek, azon már nagy s felnőtt korukban átültetett fákra emlékeztetnek a kertekben, melyeket a nélkül, hogy kezdetöket s fejlődésöket ismernők, egy reggelen oly kitünő szép helyen látunk diszleni, a hol sohasem láttuk őket felnőni, — s ott lenézőleg, kevélyen állani a mellőzött társak fölött mindaddig, míg el nem korhadnak, vagy az istennyila beléjük nem csap. Itteni munkássága is példás volt, birói teendőit ritka szorgalommal s lelkiismeretességgel végezte. Pedig mit mindent teljesített e mellett a jogi és nyelvtudományi irodalom terén! s e fáradhatlan munkakedvet, szellemének e nagy-szerű rugékonyságát élete végeig megtartotta. Azt sem előre haladt életkora, sem a reá torlódott anyagi bajok, munkával szerzett vagyonában érzékeny veszteségei, melyeket a nehéz idők reá mértek, nem voltak képesek megtörni soha. Dolgozott hiven s ernyedetlenül élete végperczéig, s ezt legalább nagy tehetségeinek becsmérői is kénytelenek elismerni.

III.

Irodalmi munkássága, melynek méltatását e helyen, az Akadémia kebelében, kiváló feladatommak kell tekintenem, oly gazdag és sokoldalú, hogy azt röviden előterjeszteni alig lehet. E sokoldalúság, s e mellett mindenben, a mihez fogott, kivévén a nyelvésznek némely kedvencz ábrándjait, — mélyreható alaposság, ma már a legritkább tünemények egyike. Századokkal ezelőtt találtattak olykor, főleg a zárdák csöndes, contemplatióra s tanulmányokra alkalmas falai között, egyes férfiak, a kik majdnem mindent tudtak, a mit ama korban tudni lehetett, s ma is bámulatot keltenek sokoldalúságukkal. Ma, a tudományok roppant kül- és belterjes fejlettsége mellett, ily mindent átölelő tudás már lehetetlen; mindenkitől elég, ha választott szaktudományát alaposan ismeri s műveli. Fogarasi e tekintetben csakugyan kivételes férfiú; ő nyelvész, jogász, philosoph, nemzetgazda, pénzügytudós, zenész és kertész, s mind e szakokban alaposság, részint eredetiség által kitünő. Íróasztalán ott fekszenek a fáradhatlan szorgalommal szerkesztett nagy szótár végtelen izei; általa előadott perek kivonatai, s ítélettervei; általa irt törvénytudományi kézikönyvek, e szak minden ágából a legkitünőbb commentárok

magyar nyelven, magánjog, váltó- s kereskedelmi jog és közjog; felállítandó magyar bank, nemzeti játékszin, örökváltság s adórendszer tervei, — s e mellett értékes hegedűje, melyet elég ügyesen kezel; végre hasonlíthatlan zamatú s alakú, olykor 30—40 fontos dinnye-ideálok, melyeket Turkesztán is megirigyelhet.

E nagyszerű munkásság azonban főleg két irányban mozgott s gyümölcsözött. Eleinte párhuzamosan, majdnem egyenlően megosztott erővel dolgozott mindkét irányban; későbben erejének legjobb részét, s magán munkálkodásra fenmaradt egész idejét a nyelvészetnek szentelte; a jog inkább csak hivatalos, gyakorlati tevékenységének tárgya maradt, s már legfőlebb csak egyes apróbb értekezéseket irt a jogtudományi szakfolyóiratokba. Kétágú munkássága egybeolvadt a jogtudományi műszavak megteremtése- s gyűjtésében, hol mint jogász és nyelvész egyesülve mutatott föl eléggé meg nem becsülhető eredményeket.

Az Akadémia, örömet méltányolva kétágú becses munkásságát, és ugyan első vonalban a már akkor feltűnő nyelvtudományit, 1838-ban szeptember 7-kén választá, az akkor még Debreczenben lakót, levelező tagjává, az Igazgatótanács pedig rendes taggá nevezte ki, 1841. szept. 3-ikán, a nyelvtudományi osztály akkorig betöltetlenül állott helybeli harmadik helyére.

1844-ben lett az ez évben rendszeresített szótárszerkesztőség, 1856-ban pedig, bár nem volt nyelvtudományi osztálybeli tag, az ekkor felállított nyelvtudományi bizottság tagjává, a melynek feladata volt a helyesírás s nyelvtan revisióját eszközölni, s nyelvészeti kérdésekben folytonosan véleményezni — Ballagi Mór, Czuczor, Hunfalvy Pál, Lukács Móricz, Toldy Ferencz társaságában, kikhez azután még számos kitűnő nyelvésztag soroztatott a különféle iskolák s irányok jelesei közül, egyenkint tanúi Fogarasi ernyedetlen ügybuzgalmának s fáradhatlanul buvárkodó szellemének. Általában azon 40 év alatt, melyen keresztül, társaitól tisztelve és szeretve ült akadémiai széknén, mindenkor hű részvevője volt a gyűléseknek s bizottságoknak, és egyik legbuzgóbb, leggyakrabban fellépő munkása az intézetnek.

Egyik nagy ága tehát irodalmi munkásságának, mint említém, a jogtudományi. E téren föllépése későbbi, mint a nyelvtudósé, mert a Magyar nyelv metaphysikája, és Zseb-
szótára évekkel előbb jelentek meg, mint magyar Kövyje s
 váltójogi művei. E szakbeli írói tevékenységre, úgy látszik,
 ugyanakkor határozta el magát, midőn a törvényszéki hivatal-
 vállalásra. Először is a »Magyar honi magános tör-
vén tudomá ny elemei«-vel lépett föl, melyet, mint a
 lelkes Kövynek háládatos tanítványa, s iskolájának híve, ennek
 tankönyvei után dolgozott ki. E tankönyvhöz, melynek első
 kiadása 1839-ben jelent meg, s mely nagy nyolczadrétben X és
 462 lapot tesz ki, járult 1840-ben »Pótlék a magyar-
honi magános törvén tudomá ny elemeihez«,
 az 1840-ki törvényczikkek beiktatásával, s némi javításokkal,
 35 lapon. E gondosan szerkesztett, hasznos, sőt élénken érzett
 szükségét fedező mű, valódi kincs annak idejében az ügyvédi
 censurára készülő fiatalságnak, 1847-ig hat kiadást ért, s már
 az első kiadás, a benne levő kimutatás szerint, csak 25 helyről
 1033 előfizetővel dicsekedhetett; hallatlan szám azon időben
 Magyarországon! Kövy latin nyelvű kézi könyvének, melynek
 nyomán, korszerű bővítésekkel s javításokkal, készült Fogarasi
 becses magyar kézi könyve, — nagy gyakorlati becsét bizo-
 nyítja, annak 1800-tól 1835-ig hatszor ismételt kiadása, s kézi
könyvül fölvételése Patakon, szülőhelyén kívül, a debreczeni,
 pápai, kecskeméti és mármaroszigeti helvét hitvallású és
 eperjesi s késmárki evangy. hitvallású, s így majdnem az összes
 protestáns főiskolákban, s a keszthelyi Georgiconban. Fogarasi
 tehát, eltekintve a személyes hálától s tisztelettől is, melylyel
 nagyhirű tanítója iránt viseltetett, valóban jól választotta
 meg a szerzőt, kinek művét magyar nyelvre átültesse. Kövy
 elsőrendű volt a magyar törvén tudomá ny jobb fajta tanárai
 közt, kik a pusztá ismeretet a valódi tudomá ny magasabb
 színvonalára emelni törekedtek; ő a száraz leczkékbe, melye-
 nek egy pedans és unalmas vaskalapos jogprofessor ajkairól a
 mákony altató hatásával szoktak csepegni az unatkozott ifjú-
 ság füleibe, lelket s életet tudott önteni, mert nemcsak a
 száraz törvény szöveget olvastatta s magoltatta, hanem törvé-
 nyeinket más nemzetekéivel összehasonlította, azok eredetét tör-

ténetileg fejtegette, s az ész- és természetjog általános szempontjaiból is magyarázta; a felsőbb birói ítéleteket nem csak idézte, hanem a törvények szellemében, s a jogphilosophia és méltányosság eszméihez mérve, eszesen s bátran bírálta, és ily módon nem csak némi fölületes törvényismerettel biró, a pozitív törvények száraz kérgén rágódó, silány formalismus békőiba vert, szellemtelen rabulákat, hanem valódi, gondolkodó, mélyreható jogtudósokat, sőt a mennyiben a hozott törvények homályos helyeit világosságra derítette, s hézagait józan okoskodással, analogiával pótolta, s a »mi van és hogyan van?« határán túl, a »mi kellene s mint kellene?« magasabb rétegeibe is fel szállott, ez által értelmes törvényhozókat is képezett s készítet. E kitünő, s páratlan sikerű jogtanár könyvét, és szóbeli előadásait szemelte ki Fogarasi azon czélra, hogy jó magyar kézi könyvet adjon a tanulni vágyó fiatal jogászok kezébe.

Azonban a kissé szórakozott, és a formákra keveset adó genialis Kövy nem igen gondolt a külsőségekkel s apróságokkal; idézeteit sok pontatlanság, számos sajtóhiba disztelenítette; hibás felosztásához, a közkíváнат ellenére is, fejlesen ragaszkodott, az emlékezés s eligazodás könnyítésére szolgáló szokott módokat, p. o. a czimek szabatos berendezését, vezéreszmék külső jelekkel kitüntetését megvetette, s könyve e tekintetben, az ismételt kiadások folytán, nem csak nem javúlt, sőt mindinkább elégtelenült és hibákkal tömöttebb lett. E gyarlóságokat a Fogarasi-féle magyar kiadás lényegesen orvosolta; a §-usok tárgyainak s tartalmának a §-usok fölébe jegyzése, a tudomány vezéreszméire, lényegére s fonálára különösebben mutató kalaúz-szavaknak magában a szövegben is eszközölt kiemelése s megkülönböztetése, s világos átnézetet nyújtó rendszeres »Mutató« előre bocsátása, a hibás idézetek kiigazítása, az előadás rendének czélszerű változtatása által, melyre nézve csak azt lehet óhajtani, hogy bár abban még tovább ment volna. Fogarasi egész seregét jelölé ki a hibás idézeteknek, melyeket nagy munkával s gonddal kijegyzett s az eredeti törvény és decisio-szöveggel összehasonlított; egyes részeket, mint p. o. a személyek jogairól s a házasságról szólókat újra s bővebben dolgozta ki; az újabb törvényeket, mint az úrbélieket stb. kellő helyen fölvette, s mindezen javítások által a

magyar kiadást az eredeti latinnál sokkal világosabbá, biztosabbá, használhatóbbá és becsesebbé tette, a nélkül azonban, hogy a szerző alapelveitől s nézeteitől bármiben eltávozzék. Mindenekfölött pedig ki kell emelnem a munkában használt műnyelvnek, melyet nagyjából Fogarasi teremtett, szigorúan tudományos és nyelvészeti szabatosságát. Ő a jogi eszmék finom különbségeit s árnyalatait külön, saját szavakkal törekedett kifejezni, s ezek kevés kivétellel, igen szerencsésen és úgy lettek megalkotva, hogy ma is élnek, vagy legalább megérdemelnék, hogy éljenek. Nem hagyhatom itt említetlenül azon jól sikerült verset, melybe az ismeretes latin »Error, conditio — stb.« nyomán a házasságbontó akadályokat, emlékezet segélléseül, oly szerencsésen fordította :

Tévesztés, föltét, fogadás, vérség, bűn, erőszak,
Tisztesség, papi rend, kötelék, vallási különbség,
Nősztehetetlenség, sógorság, lopva-menyegzés,
Rablott nőd ha szabad helyben nem monda igen szót,
Házasságot elbontják, vagy tiltanak attól.

A műhöz csatolt toldalékban példákat ad a törvénykezési írásmódból, s némely közönséges törvénytörvények fordításait, melyek egynémelyike talpraesett szabatosság s rövidség által tűnik ki, mint p. o. a ki előbb, az az elsőbb; — (qui prior tempore, potior iure); jobb a dolga, a ki bírja (potior conditio possidentis); — hibád, károd; — írt árt, nem írt nem árt stb. (expressa docent, non expressa non nocent).

Fogarasinak érdemét a magyar Kövy kiadásában annál magasabbra fogja értékelni, a ki meggondolja a munka nagyságát, melyet ő a nyelv körüli akadályok leküzdésére fordított. Mert nem volt ugyan egészen elődök nélkül. Etrekarchai Georck Illés, maga Kövy, Czövek István, Kelemen nagy latin munkájának gyarló fordítója, s főleg akadémiánk nagyérdemű tagja Szlemenics Pál adtak már némi, s nevezetesen az utóbb nevezett derék jogtudós, igen becses és figyelemreméltó elődolgozatokat, első sorban győzve le azoknak gyáva előitéletét, kik a magyar nyelvet a jogtudomány kellő művelésére alkalmatlannak hirdették; de mily mérhetlen magasságban áll a

mi Fogarasink, talpraesett műszavak teremtésében, mindannyi fölött! Szerencsésen alkotott műszavai mai napig is többnyire élnek s uralkodnak, s megannyi apró kövek halhatatlan érdemének oszlopához. P. o. érvényes, érvénytelen, semmis, végzemény, szállomás, háramlás, kötbér, hitlevél, avatmány, közömbös stb.

1841. évben jelent meg a »Magyar kereskedési és váltójog, eredeti alaptannal világosítva, rendszerítve s a szomszéd nemzetek, főleg Ausztria váltótörvényével a főbb pontokban összehasonlítva«, — első kiadásban, Budán, nagy 8-ad r. XVIII. és 375. l., melyet 1846-ban a második követett. — Fogarasi tudományos munkálkodásának súlyát s értékét nem csupán művei nagy száma s tömege, hanem főleg az adja meg, hogy e művek nagy részben újak és úttörők valának, úgy a nyelv-, mint a jogtudomány terén. Különösen a váltójog majdnem egészen járatlan mezején, mely annyira ismeretlen volt nálunk 1840. előtt, hogy a váltótörvény mindinkább sürgetett megalkotására, hazai erők hiányában, Dr. Maithsteini Wildner Ignác lovagot, az ennek folytán magyar indigenátussal ékesítettet, kellett lehozni Bécsből, ügyvédi irodájából, Pozsonyba, a magyar törvényhozás támogatására; s a leginkább Sardagna ausztriai váltójog-tervezete nyomán készült törvényszöveg, szakértő megvitatás nélkül, egyszerűen felolvasva ment át az országgyűlésen. A táblabírák s földbirtokosok tisztes gyülekezete, mely a váltótörvényt követelő közhangulat s korszellem áramlatának ellenszegülni nem mert, bár ezen »zsidóknak való« jogot szíve mélyén utálta, megnyugdott abban, hogy a böcs Deák Ferencz és a sokat utazott és sokat s alaposan tudó Pulszky Ferencz is ott volt a bizottságban, s ott ült a német doctor, ki gyökeresen érti a dolgot, s a szöveget, bizalmat gerjesztő szemüvegén át, bizonyosan jól megvizsgálta. Noha a váltótörvény behozataláról már több mint félszázad előtt volt szó, s a m. kir. Curiát Mária Terézia már 1779-ben megbizta váltó- és kereskedelmi jog szerkesztésével, s a Curia munkálata az 1791-iki országgyűlésen bemutatztatván, országos választmányhoz utasított: a választmányi munkálat, valamint az 1827-iki újabban kiküldött

országgyűlési választmányé sem jöttek tárgyalás alá, mely utóbbit — a mi meglepően csodálatos — legnagyobb részt Palugyay Imre püspök készítette. Az irodalomban pedig csupán Sáfár 1825-ben Budán megjelent deák munkájának (*Institutiones Iuris cambialis*) Stettner György (Zádor) által készült s 1832-ben kiadott magyar fordítása volt a tárgyban eléggé jártas, a műszavak alkotásában is elég szerencsés, de mégis ki nem elégítő s hiányos útmutató, és Thaisz Endre adott ugyancsak 1832-ben »Nyíltszívű észrevételek«-et Wachtler után, többnyire megtartva az idegen szavakat. Az 1840-ki országgyűlésen elkészülvén s törvényerőre emeltetvén a kerületi választmány javaslata, a törvény megteremtette az irodalmat is, s annak tanítása az akadémiái leczkék sorába is fölvétetvén, a kézi könyvek gomba módra szaporodtak. — Wildnernek még 1840-ben megjelent terjedelmes commentárján kívül, melyet Jászay adott magyarul, Császárfelencz, Ekstein Adolf, Zsoldos Ignác (táblázatokban), Sárváry, magyar nyelven, Plath latinúl, Pulszky Felencz, Hauser, Klein, Bibanco németúl dolgozták fel az új és ismeretlen anyagot, részint megelőzve, részint követve Fogarasit. Császárfelencz, úgy hozván magával szerencséje, Fiumében töltötte ifjuságát, s ott szerzett magának váltói, kereskedelmi s tengerészeti jogi ismereteket, melyek őt azonnal a váltófeltörvényszéki bírák sorába emelték. Két kötetes, jeles váltójogi munkája már 1840-ben megjelenve, megelőzte Fogarasit, valamint Wildner commentárja is. — Azonban nem ártottak sem Fogarasi eredetiségének, sem csak 1841-ben megjelent váltójogi műve keletének. Ő is, gyakorlati eszével s tapintatával, mely csak egyszer hagyta el öreg korában, midőn t. i. kölcsönpénzen házat épített, azonnal felfogva az idők jeleit, s követve a Shakspeare szavaiban fekvő bölcseséget: »The spirit of the times shall teach me spead« sietett bele okúlui az új pálya szükségéibe, s alapos ismereteket szerezni magának a magvetésre s aratásra kínálkozó új téren. Elővette Einertet és Sardagnát, megtanúlta a váltójog alapelveit, le is fordította az utóbb említettnek könyvét, a váltók gyakorlati ismeretét pedig kereskedőktől tanulta meg, s így mint kiképzett szakember, midőn a váltótörvényszék jegyzőjévé neveztetett, az új

téren már teljesen kész, ügyes közeg volt, már nem tanúlt, hanem tanított, s csakhamar oly tekintélyre emelkedett, melyben vele kevesen osztoztak. Nem akarom Fogarasi kereskedelmi s váltójogi munkáját a többiek rovására magasztalni, de meggyőződéssel mondhatom, hogy alaposságra, világosságra, s czélszerű berendezésre nézve egyiknek sem enged. Előre bocsátja a tartalmat; a váltótörvény fejezeteit, számuk és címök szerint, a munkában is mindenütt megtartja; azután jó a bevezetés s a váltói alaptan vagyis a szükséges előfogalmak, és ugyan a váltóüzlet világos ismertetése, s a váltók czéljának és jogfogalmainak magyarázata; a kellő alap lerakatván, következik maga az anyagi s alaki váltójog, azután a különös kereskedői jog, az 1840-iki törvények szerint; végre, a munka gyakorlati becsének emelésére, az írásmódra tartozó példák és minták illő helyen mindenütt beiktatvák (váltók, forgatmány, óváslevél, folyamjegyzék, keresetlevelek, törvényszéki s könyviteli minták.) Neveli érdemét, hogy jobbnál jobb műszavakat teremtett; nem nyugodva meg abban, hogy más nyelvek sem igen birnak a váltójogban saját műszavakkal, hanem leginkább az olasz kifejezéseket használják, szükségesnek látta: magyar műszavakat alkotni, miután eredetiséggel méltán dicsekvő s nyugateurópai nyelvekkel rokonságban nem levő magyar nyelvünk, véleménye szerint, nem örömetst túri az idegen szókat.

Midőn 1850-ben hazánkban is a német közönséges váltórendszer szabály s azután három évvel a német váltóeljárás lett életbe léptetve: Fogarasi is jónak látta azok sorába lépni, kik a nálunk új törvény magyarázatát adva, gyakorlati és hasznos ismereteket terjesztettek s mint Karvasy, Suhayda, Szinovác, Fináli akad. társaink s Nagy, Szeniczey, Ráth és Kassai e tárgyú commentáiraikat, — megírta ő is »a közönséges váltórendszer szabály alapvonalait, váltójogi alaptannal.« (Pest, 1854; második kiadás: 1857.) Irt továbbá az osztrák uralom korában: Törvénykezési kalauz a magyarországi bírák és ügyvédek fontosabb teendőiben. (Pest, 1850; 2-ik kiadás u. o. 1851); Tájékoztót az ideiglenes bélyegadó-törvényben (1851) s a »magyarországi új polgári perrendtartás alapvonalait«

a bírósági illetőségeket, váltójogi eljárást, ősiséget, zálogvisszaváltást stb. szabályozó rendeletek főbb elveivel. (Pest, 1853.)

1861-ben az alkotmánynak egy részben való ideiglenes visszaállítását után, adta ki a »Magyarhoni országos alkotmány fő ágazatait régiebb és újabb időben« (Pest, nagy 8-ad r. 238 lap), melyeket rendszerbe foglalva s az alap- s egyéb lényeges törvénycikkek teljes szövegével, illetőleg hű magyartásával is ellátva, állított össze. — E kísérlete, mint előszavában mondja, az 1848-at követő időben készült, czélul tűzve ki különösen annak kitüntetését, hogy az 1848-iki törvények, a fő hatalom irányában, alig tartalmaznak olyas valamit, a miről régiebb törvényeink is már többé-kevesbbé nem rendelkeztek, s a mi ezekben érdemleges új foglaltatik, az nem a nemzet részére, a korona irányában kivívott valamely újabb jog, hanem csupán: a terhek közös viselése, s a jogoknak minden állampolgárral való megosztása, az egész magyar nép érdekében. — Világos és tiszta képet ad alkotmányunkról, az eredeti források megnyitásával, s hasznos, rendszeres segédkönyv, mely annak idejében hézagot pótol.

Az ő indítványa volt az Akadémiában Verböczy Hármas Törvénykönyvének magyartása, s a fordításban munkás részt vett ő maga is. Az 1844-ben készített első fordítás egészen elfogyván, tekintettel a jogi műnyelv időközben történt haladására, 1864-ben új, átvizsgált s kiigazított kiadás eszközöltetett, s az e célra kiküldött bizottságnak ő is tagja volt.

Nagyobb törvénytudományi munkáin kívül, több folyóiratban jelentek meg apróbb dolgozatai, fejtegetései, bírálatai s polémiái. Az Athenaeum- s Figyelmezőnek, a Bajza-, Toldy- s Vörösmartyból álló lelkes baráti triász kitünő, s annak idején irodalmi nagyhatalmat képező folyóiratának rendes dolgozótársa léven, itt jelentek meg tőle több éven keresztül: »Előeszméi s eszméi a jogphilosophiához«, ¹⁾ értekezések az ősiségről, ²⁾ a Corpus Juris magyartásáról; ³⁾ váltójogi előfogalmak, ⁴⁾ s váltójogi és kereskedelmi műszók gyűjteményei,

¹⁾ 1840-iki évf. 7. 16. 21. 30. sz.

²⁾ Ath. 1839. 2-ik félév 23. sz.

³⁾ U. o. 27. sz.

⁴⁾ 1840. első félév 32. s köv. számok.

s egyebek közt Wildner Hiteltörvényeinek s Császár Ferencz a »Váltó-óvások« és »Váltójogi műszótár« czimű munkáinak alapos bírálata, mely utóbbi közte és a túlérzékeny s büszke pályatárs közt erősebb polemiát idézett elő; mert noha Fogarasi e bírálatot, a szerkesztőség által felszólíttatva, s igen higgadtan, mindenütt okokkal támogatva s a bírált szerző érdemét méltányolva írta meg, Császár e nemes és kiméletes bírálatra gúnyolva, vádolva s nemtelen szándékról gyanúsítva felelt, a mi azután a szerény bíráló részéről is keményebb visszautasítást vont maga után; mert Fogarasi szelid és szerény jellemű s békeszerető, de önérzetében szintén büszke volt.

Az akadémiai értekezések során is nagy tömeget képeznek apróbb munkálatai, de már ezek inkább a nyelvészet kertjében zsonganak, mint mézet gyűjtő méhek, míg végre a szerzeményeket, a gyűjtött kincset, a nagy szótár kasába rakja le, hol azután együtt található az egész eredmény. És most már térjünk át tudományos működésének másik még fontosabb s érdekesebb ágára, a nyelvtudományira.

IV.

A magyar Akadémiának, melynek felállítása a mult század végétől, Bessenyey, Révay s Kazinczy korától fogva, annyi hű kebelnek legfőbb vágya, annyi lelkes törekvés és izgatás magasztos célja volt, melyet végre, hosszasabb küzdelem, gyakori visszavetetés, de soha nem csüggedő reménykedés után, 1827-ben Nagy Pál dörgő szava és Széchenyi István s társai nemes áldozatkészsége a kegyes álmok országából élő létre, s megtestesült életműködésre idéztek, azon nagyszerű hivatása van, hogy a tudományt, e legnagyobb emberi hatalmat, mely az istenivel rokon, a hazai nyelv kimívelésének segélyével, fajunk sajátjává tegye, s azt, a mi a mindenséget átölelő természeténél fogva cosmopolitai s általános emberi, — nemzetivé szentelje s a nemzet vérébe s életébe átvigye, melyről meg van írva a könyvek könyvében, hogy »elvész, ha tudomány nélkül való.« — Azok tehát, kik életök munkabíró idejét és szellemök legjobb erejét a nyelv művelésére, a magyar nyelvkinés minél teljesebb kifejtésére s gazdagítására fordítják, kétségkívül a nemzet leghasznosabb

munkásai, s e magyar Akadémiának első rendű hősei, legfőbb méltánylást érdemlő bajnokai közé tartoznak, kik nemes öntudatukban, s feladatuk nagyszerűségének érzetében csak szánó mosolylyal fogadhatják némelyeknek azon felületes, mondhatni, buta felfogását, mely a nyelvészetet üres játéknak s meddő elmefuttatásnak tekinti. Mert ők adják a mívelt, az eszméket hiven, szabatosan, világosan és melegen visszaadni, megértetni képes nyelvet, azon eszközt s közeget, mely által a tudomány, a természet erőinek ismerete, a mathesis örök igazságai, jog és bölcsesség, a történetek üdvös tanulsága, a költészet elragadó bűbája, — mindaz, a mi lelkesítő és emelő, gazdagító és gyarapító, hasznot és élvezetet nyújtó, a férfit hőssé, a nőt Grachusok anyjává, az embert félistenné nemesítő, — a nemzet sajátjává lesznek, annak vérébe s életébe mennek át. Ugyan mit tenne, hogyan érezné magát a matematikus, a természettudós, kit a tudomány szeretete mellett egyzersmind magyar vér, és szülő nemzete dicsőbb jövőjének sovár vágya, a Széchenyi keblében lángoló szent tűz melegít ha a légnek s villámnak, a növényeknek és ásványoknak, a vegytani s földtani elemeknek nevet adni nem tudna? A törvényhozó, ha népének a szabadság törvényeit és a közrend szabályait érthetőkkel nem tehetné? Mi örömet érezne a történetbuvár, ha azt, a mit a multak ködéből napfényre derít s a századok mély aknáiból kiemel, fájának oktatására, lelkesítésére, jobbra, nemesebbé s bölcsőbbé tételére nem fordíthatná oly mívelt s gazdag nyelv segélyével, melynek zengése előtt a keblek felnyílnak, s a tanulság elfogadására fogékonyakká lesznek? — A nyelv a gondolatok tolmácsa, a szellemi belvilág kifejezője; a gondolkodó elme a nyelvben lesz testté, s a népnek nincs eszméje, — úgymond Herder, — ha ahhoz szava nincsen. Már 1806-ban elmondta gr. Teleki László, a magyar nyelv s tudományosság történetében örökké élő dicső faj egyik nagy fia »Buzgó esdekléseiben a magyar nyelv előmozdításáról«, hogy »a nyelv művelése a nemzet mindennemű egyéb pallérozásával annyira egybe van köttetve, hogy ezt ama nélkül hiába kívánná az ember előmozdítani.«

S e nyelvalkotó hősök sorába tartozik, sőt azok során a legmunkásabbak egyike Fogarasi János, ki, bár szelleme

sokoldalúságában, a nyelvészetén kívül jogtudománnyal, nemzetgazdasággal s pénzügygyel sőt zenészettel és kertészettel is nagy terjedelemben és sikeresen foglalkozott, a nyelvészet terén különös előszeretettel s buzdító hatással forogva, oly roppant munkásságot fejtett ki, mely valóban bámulatra méltó, s kinek e szakbeli tevékenysége nemcsak mennyiség s külső kiterjedés, hanem belső becs s tartalom tekintetében is teljes tiszteletünket érdemli. Mert ha voltak is úgynevezett »fogarai« — ha »Methaphisikáját«, korábbi törekvései ha talán hibás alapú, de mindenesetre szellemdús eredményét, az újabb iskolák férfiai az álmok s ábrándok országába utasítják is, ha Grimm és Bopp tanítványai kisebb mértékkel mérik is a túlhaladt eszmék mezején járó »legmagyarabb« nyelvtudós érdemeit, az újabb tudományos vívmányok világánál: mégis marad fenn ezekből annyi, a mi háromnak is elég.

Röviden összefoglalva Fogarasinknak, mint magyar nyelvésznek, halhatatlan érdemeit, hogy saját önérzetes szavaival éljek, melyekkel »a magyar igeidőkről« az Akadémiában felolvasott nagybecsű értekezését, némely méltatlan becsmérések ellenében, befejezé:

Sikerült neki a magyar szórendnek előtte senki által nem formulázott elveit a mondatsúly alapján fölfedezni; neki köszöni szókötéstanunk a szórend titkának fölfedezését. ¹⁾

Sikerült a magyar nyelvet a »Magyar nyelv szelleme« című munkájában az idegen nyelvek bilincseiből megszabadítva, önálló megalakulhatásra képessé tenni, s ez által a »nemzeti nyelv rendszerének« utat törni.

Sikerült a magyar nyelv rhythmusát a magyar népdalokból napfényre hozni.

Sikerült a magyar helyesírást, úgy a mint az most általában elfogadva van, már 40 év előtt kiadott munkáiban megkísérteni s részben megalapítani; a ma divatozó helyesírás az Akadémiában s újabb irodalomban az ő, Czuczorral, Vörösmartyval és Toldyval közös elvei s nézetei szerint alakult.

Tömérdek jó új műszó is köszöni neki lételét, főleg a jogtudományban, de azon kívül is.

¹⁾ Athenaeum 1838. »Eureka« című czikk.

Nagymérvű gerjesztő hatással volt munkái, példája, áldozatai által, mint Toldy is kiemeli irodalomtörténetében.

Mihez még hozzá tehetjük:

Sikerült neki a magyar nyelv nagy szótárát, e monumentális művet, mely hiányai mellett is nagyszerű nyelvkincset foglal magában, rendkívüli szorgalommal, kitartással, s önfeláldozással befejezni s a közönségnek, a jövőnek átadni, fennmaradván utódainak annak tökéletesbitése.

S e nagy érdemeknek, s az azokat megillető elismerésnek és tiszteletnek valóban mit sem árthat azon célra soha nem vezető szenvedélyesség, melylyel Fogarasi nyelvész, különösen szótárszerkesztői eljárása megtámadtatott, mert ha a némelyek által becsmérelt nagy műből mind kivetjük is, a mi a szigorú bírálatot ki nem állja, az a mi megmarad, mégis oly becses nyelvény, melynek nagy értékét minden igazságos bírónak hálásan kell elismerni; kincsekkel terhelt gályához hasonló az, melyből, ha szükség esetén a fölösleges túlsúly, az értéktelen lom tengerbe hányatik is, még mindig marad annyi becses tartalom, mely a gazdának vágyait kielégítheti, s a tulajdonost büszke örömmel töltheti el. És szabad legyen emlékénél megjegyeznem, hogy a cél, mely szép nyelvünk minden igaz barátja előtt eszményképül lebeg, s melyet nemcsak egy úton lehet megközelíteni igyekezni, sokkal inkább elérhető higgadt s kiméletes eszmecsere, mint szenvedélyes, gúnyos és elkeserítő megtámadások által, melyek minden téren, s főleg a tudományokén, csak áldástalanok lehetnek, s hogy a bírálók helyesebben járnának el, ha az ellenvéleményűeket, kikben a jóakarat szentségét kétségbe vonni nem lehet, nem ledorongolni, hanem meggyőzni törekednének, s a hitők szerint nem helyes eljárás kitüntetése mellett, a régi és tagadhatlan érdemeknek tartozott tiszteletről meg nem felejtkeznének.

Fogarasi, nem tagadom, korával s az Akadémiával együtt, melynek helyeslése csak megerősíthette véleményeiben, társával Czuczorral együtt, kinek tekintélye támogatta, azon időben, midőn munkálkodni kezdett, nem egy nézetében eltért a haladó tudomány által azóta kivívott eredményektől, s részint hibás elméletet állított fel s követett a szótárszerkesz-

tésnél; igaz az is, hogy megszokott véleményeitől, melyekbe magát hosszas munka s gondolkodás után beleélte, nem egy könnyen tudott megválni; nemes ábrándokba is merült olykor, melyek az elfogulatlanul bíráló ész bonczkését ki nem állják; igen sokféle nyelvet nem tudott, különösen a szlávot nem ismervén, fel sem használta a szótárszerkesztésnél (s még meglepőbb, hogy a tótul tudó Czuczor is elkövette ugyane mellőzést); hogy tehát összes munkálkodásai nagy tömegében ma már olyanokul bizonyúlt tévtanok s tetemes hiányok is vannak: azonban ugyanő nagy mennyiségű s igen sokoldalú ép és egészséges eszméket s tanokat teremtett, — ugyanő a nyelvhasznításnak is elismerte roppant nagy fontosságát, s az újabb tudományos buvárlatokat eléggé méltányolta, s Grimmet és Boppot s a nyelvtudomány legújabb magasságait csak oly kegyelettel tisztelte, mint az ifjabb nemzedék, ha nem fordíthatott is annyi időt tanulmányozásukra. »Azok közé tartozott, (hogy Lugossy jellemzését használjam) — kik már előzőleg a régibb nyelvészet, főleg pedig a hazai nyelv belső ismeretének és szeretetének tején táplálkozva, szintén izlelték a külföld haladásának nemes itallal telt kelyhét, a nélkül, hogy mámorában osztoznának; kik hazai nyelvünk bizonyos fokiglani egyediségének s autonomiájának védői s hirdetői, s a hasonlító nyelvészet biztosabb lépteinek ösvényét saját nyelvünk beható tanulmányozásával vélték megegyengetendőnek, s magában a nyelvhasznításban is nem végezték, hanem csak eszközt láttak magasabb végcélok megközelítésére.« Egyáltalán nem volt egyoldalú, elfogúlt, maradi, s hogy Döbrentey szavával éljek, megfeneklett természetű, és így semmi ok sincs rá, hogy a némely nézeteiben egyet nem értők tisztos fején vaskalapot képzeljenek, s arra szeges buzogánnyal ütö-gessenek.

De hadd menjek át némi részletekre.

Első nyelvtudományi munkája volt a »Diák-magyar műszókönyv a magyar honi törvény- és ország-tudományból« (Pest, 1833. 8. r. XXIV és 50 l.); hozzá kapcsolva egy fametszvény, mely a rokonság fáját mutatja, a középett álló »Én«-ből kiindulva negyedízíg felfelé és lefelé; — s ugyanez bővített kiadásban 1835-ben, négy lappal több

az előbbinél. Fogarasi e nagybecsű kísérletében az akkorig igen ingadozó s határozatlan magyar jogtudományi műnyelvet nagyobb szabatosságra emelte, bár ez akkor még a mai fokot, a mely egyébiránt még most is igen távol áll a tökélytől, el nem érhetette. — Fogarasi e kis szótárt előbeszéddel látta el, melyben kifejti vezérelveit s eljárása alapjait s a használt helyesírássra nézve is számot ad. — Ő mindent szeret indokolni, s kötelességének tartja lelkiismeretesen számot adni, mit miért tesz így és nem másképen, kitűzni a czélt, mely vezeti, megismertetni a módot, melyet követni czélszerűnek talál, s e szokása igen épületessé, s gyakorlativá teszi minden legkisebb művét is. Abból indulva ki, hogy a műszókönyveknek a legnagyobb határozottsággal, s a legkisebb különbségeknek is gondos kifürkészésével kell készülniök, s tapasztalva, hogy e részben meglevő szókönyveink s irataink hibákkal teljeseek, a legnagyobb szorgalommal s meggondolással vizsgálta meg az akkorig szokásban volt s könyvekben találtató szókat s igyekezett mindegyiknek saját értelmét megadni, szabatosan meghatározni; előtte nem mindegy az igaz (verum), a való (reale) és a jogos (iustum); a törvényes és a törvénykezési út, a szenvedély-beecs és a kénybeecs (pretium affectionis, és pretium arbitrarium); a kereső (acquisitor) és a szerző (auctor); a számítás (calculus), számolás (liquidatio), számlálás (numeratio), számadás (ratiocinium) s összeszámítás (computus); a javasolni (svadere) és javalni (approbare); a tudomány (scientia), tanulmány (studium) és tanítmány (doctrina); nem mindegy, ha a szókvány, vény, vagy ha mány, mény képzőkkel alakúlnak stb. A nyelvben előforduló részecskéket, képzőket és végtagokat a különbségek kijelentésére használta fel, még az *i* és *beli* végtagok sem jelentették ugyanazt finom, különböztető érzéke előtt. Sok használt szó ellentételeit is feljegyezte, nagyobb felvilágosítás okáért; olykor a közszokástól eltávozott, de csak fontos okoknál fogva, szokatlan összetételeket s ragasztásokat is használt, de csak ha multhatlan szükségé volt reá; honosúlt idegen szókat is felvett, a hol nem talált jobb magyart; a szép izlésre, jó hangzásra mindenkor figyelt. El kell hinnünk, a mit előszavában mond, hogy mindez

elég bibelődésébe került, s tisztelnünk szerénységét és lelkesedését nemzeti nyelveért. »A kezdet sohasem lehet tökéletes«, úgymond, »és sok idő fog még mellettünk elsuhanni, míg a deák igából egészen kiverekedvén, magyar nyelvünknek, lehető, hogy a képződő emberiség első nyelvének, belidomját a philosophia útján tökéletesen kifejtendjük, és magasabb alakulását ahhoz alkalmazandjuk.« — Műszavai nagy részét igen szerencsésen s oly tetsző tapintattal alkotta, hogy azok ma is élnek s használatnak. ¹⁾ Ki nem akarná elismerni jelentékeny érdemét annak, ki a nemzeti nyelv épületét, mely ma már kis vályogkunyhóból márványpalotává nőtt, annyi hasznavehető, becses kődarabbal gyarapította? — Műszókönyve kedvezően fogadtatott, több kiadást ért, s nyelvünknek a törvénykezési gyakorlatba, és ez által, minthogy minden tudományos gyakorlatok közt ez jár az élethez legközelebb, — az életbe vezetésére is nem kis befolyással volt.

Egy év mulva, 1834-ben (ne felejtjük, hogy ez előtt csaknem félszázaddal) következett nagy nyelvtudományi munkája: A magyar nyelv metaphysikája, vagy a betűknek eredeti jelentése a magyar nyelvre alkalmaztatva. (Pest, nagy 8-ad rét, 118. l.) Bármily eszményi legyen is kiindulási pontja, melyet az újabb nyelvtudomány, mint már mondtam, az álmok országába utasít: tagadni nem lehet, hogy eredeti, eszmékben gazdag, s nagyratörő mű, s mély és hosszas gondolkodás s buvárlat eredménye, melyre nézve csak sajnálni lehet, hogy annyi szellemi erő s munka, ábránd-alapon, s így a fáradozás-

¹⁾ Mint az igenleges, nemleges, fogalom, öszveg, elmélet, országnagy, rendőr, tanár, díjnok, fogalmazó, anyag, okszerű, létszer, elővélemény*, és sok száz más; egyebek idővel elejtettek, vagy közdivatba nem is jöttek, bár többre nézve mondhatni, hogy többet érnek a divatba jötteknél. — Nem használatnak a parancsár (dictator), országnok (diplomata), országglár (minister), országász (politikus), képszer, alakszer (formalitas), előfi (majoresco), az egykisegyi (individuum, személy és dolog), önmi, önmi leges (objectum, objectiv); önki, önki leges (subjectum, subjectiv), gyakorlász (practicus, főnév) és gyakorloncz (practicans), sornok (registrator), elmélész (theoretikus); fénylak (residentia) stb. A földész-törvény helyébe Bertha Sándor úrbére lépett.

nak megfelelő haszon nélkül pazaroltatott. Maga is elismeri, hogy e műve sem a közönségnél, sem a szakférfiaknál nem igen pártoltatott, a mit azonban hajlandó inkább egyéni gyöngye erejének s a hiányos előadásnak, mint az eszme hibás voltának róni fel. E közöny azonban további buzgalmát nem csökkenté.

Az előszóban fejti ki szempontjait, hogy t. i. az alapos nyelvfejtőgetésnek meg kell előzni a nyelvmívelést, s hogy csak nyelvünk philosophiai rendszerességének köszönhető, ha az, ezen elv nem követése miatt, még egészen ki nem vetköztetett eredetiségéből. »A magyar philologusok«, ugymond, »vagy más nyelvekből fejtegették s magyarázgatták nyelvünket, a napnak akarva fényt kölcsönözni, vagy ha önmagából magyarázták is, philosophiai elvek s rendszer nélkül keresgéltek s tapogatóztak a sötétben. Ő más úton akart hatni a nyelv belsejébe; a metaphysika törvényeit kísérli meg alkalmazni a nyelvre; a betűk metaphysikai és előleges jelentéseit törekszik felkeresni a philosophia világánál, oly reményben, hogy ezek a gondolkodó fejek figyelmét nyelvünkre fogják vonni, s erre fényt és dicsőséget árasztani. Szép és nemes cél kétségg kivül, melynek aaptalanságát, elérhetlenségét állítani s bizonyítani is lehet, de a mely magas szemöldű lenézést s gúnyolást bizonyynyal nem érdemel. Ő maga is elismeri, hogy műve csak első kísérlet, hogy elveit nagyobb s több oldalú értelmességnek kell bővebben kifejteni; de ezt tartja azon egyedüli útnak, melyen csodaszépségű s tökélyű nyelvünket magasra emelni s minden nyelv fölébe állítani lehet. Elismeri továbbá, hogy bár a munkán évekig dolgozott, több rend és világosság kívánatos volna abban, de e hiányt azzal menti, hogy a munkában egészen újnemű s addig ismeretlen tudomány foglalta-tik, melyet egyszerre tökéletességre vinni nem lehet. Az elmélkedés és subtilizálás vádja ellen, melyre számít, azt állítja fel, hogyha elvei s fejtegetései igazak, úgy nem árt, ha subtilisak; ha nem igazak, úgy, szerinte, nem marad egyéb hátra, mint a Dunába dobni egész philológiánkat; mert ha az elvek célhoz nem vezetnek, úgy az eddigi tapogatózások még kevesbbé. — Azon merész, s ma már csak mosolylyal fogadott elméletet állítja fel, hogy a nyelvfejtetés fő alapjai nem

lehetnek sem a szokás, sem a régi nyelvemlékek, sem a rokonnyelvekhez hasonlítás, hanem egyedül a betűkre alkalmazott metaphysika, a betűknek ez úton fölfedezett előleges jelentése, s hogy a hangok s a fogalmak közt eredeti és szükséges összeköttetés áll fenn. — Ő ebben minden egyéb nyelvfejtegetők alapjaitól eltér, s oly elveket igyekszik felállítani, melyek, hite szerint, az emberi elmében gyökereznek s melyeknek már a nyelv első alkotójának elméjében is meg kellett lenniök. Ez által, mint Toldy is mondja »Irodalomtörténetében«, téves és meddő elvet oltott a magyar szövizsgálatba, mely, bár a tudomány rajta túlment, s Kerekesnek alapos czáfolata daczára, még hosszasabban kísértgetett, szerzőjét azonban nem gátolta valárdabb térre lépni. Tiszteletreméltó mindenesetre a meleg szeretet, melylyel nemzeti nyelvét dicsőíti, s annak elsősegeit más nyelvek fölött kimutatja, — s nemes törekvése, a magyar nyelvre fényt árasztani, mely úgy itt, mint minden más nyelvtudományi művében ismételten s oly melegséggel van kifejezve, mely Fogarasit majdnem költővé teszi.

De íme átmegy a valárdabb térre, mint Toldy mondja felőle, 1844-ben kiadja másik nagy nyelvtudományi művének, mely a »Magyar nyelv szelleme« czimet viseli, első kötetét: a »Művelt magyar nyelvtan elemi részét, minden eddigi magyar nyelvtanok kiegészítésére s megigazítása ul« (Pest, 8-ad r. 397 lap), valódi úttörő, szerzőjét a legérdemesebb nyelvtudósok közé emelő mű, melyben, Toldy szerint is, bíráló revisió alá vévén összes nyelvészünket, s a nyelvnek számos történeti, nyelvjárási és irodalmi jeleneteit, annyit észlelt s annyi ténnyel vitt vissza szabályokra, hogy nálánál Révay óta senki többet. Az előszót, melyben, dicséretes szokása szerint, előadja indokait s vezéreszméit, melyek a munka elkészítésére bírták s annak így és nem másképp alkotásában irányadók voltak, s a bevezetést követi az elemi nyelvtan, és ugyan első rész: a szólástan, több cikkelyre és ezek ismét szakaszokra, alszakaszokra s fejezetekre osztva; s második rész: az írástan, melynek tetemes alkatrésze a »verselés« és ugyan a verstan elemei s alapelvei, s alkalmazott verstan, hol a verslábaknak magyar neveket ad, mint már előbb Vajda, de jobbakat, szem előtt

tartva, hogy a név a verslábak mind szellemének, mind mértékének megfelelően. ¹⁾ Előszavában elbeszéli, hogy nemzeti nyelvünk műveltetésének nagy befolyását a honi általánosabb műveltségre már jókor érezve s átlátva, egyes erejét minden alkalommal, mely körében ajánlkozott, arra törekedett fordítani, hogy apáinktól maradt e legnagyobb kincsünknek, melyben főleg rejlik jövőnk nagyságunk, kiaknázásához szintén járulhasson. S jóllehet hasonló munkálatok, időben, térben s hatáskörben korlátozott egyes erőt felülmúlnak: mindazáltal, elvégre is, egyes részekből alakulván az egész, egyes igyekezeteket ki nem zárnak, sőt igényelnek. Munkálkodása közt észrevevé, hogy eddigi nyelvtanítóink egy része a magyar nyelv igazi szellemébe épen nem hatott, más része pedig részint tekintélyekhez, részint idegen nyelvek alakjaihoz kellenél nagyobbban ragaszkodott, mi őket tespedésbe hozta vagy épen tévutakra vezette, úgy hogy nem lettek kifejtve azon alapelvek, melyekhez kelljen nyelvtani rendszerben mindenkor alkalmazkodnunk, s melyek czáfolhatlanul megmondják minden lehető esetben: mi a jobb, s miért jobb? — félretett tehát minden magyar nyelvtant, s fejét újabb kidolgozáson törte, a szótárakat végig kutatta, a szavakat taglalás, elemzés, vizsgálat alá vette, s csak ezen előkészületek után kezdett az előtte álló nagy tömeg rendszeresítésén, újabb nyelvbölcselek oktatása mellett, gondolkodni, s e gondolkodás eredménye lett, több év után, a jelen munka, melynek két fő célja: a magyar nyelvet az eddigi nyelvtanok idegen formáiból, s idegen nyelvek nyűgéből kiszabadítani, s azután egy lehetőségig teljes, útba igazító elemi nyelvtant adni a gondolkodni szeretők kezébe. Az elemi nyelvtanon túl más egyebek is fordulnak elő a munkában, p. o. némely szóköti szabályok, nyelvbuvárlati jegyzetek, melyek eddigi nyelvtanainkban ismeretlen szabályokat s vizsgálatokat érintenek; igazításokat s kiegészítéseket találhatni leginkább a hajlítási, illetőleg ragozási tan nagy részében, s teljesen új dolgo-

¹⁾ P. o. s z ö k ö (jambus, az első tag rövid, a második hosszú (—), s értelme is megegyezik a görög jelentéssel; l é p ö (spondaeus — —; l e j t i (trochaeus) — ∪; l e n g e d i (dactylus) — ∪ ∪; l e b e g ö (anapestus) ∪ ∪ —; a n d a l g ó (molossus) — — —.

kat a vezérelvekben, az egész mód- és rendszerben eleitől végig, különösen a magyar verselésre nézve stb. — Említi itt is, mint minden alkalommal, a hő vonzalmat, melylyel hasonlíthatlan nyelvünk iránt viseltetik, e nyelv iránt, melyet rajtunk kívül e nagy világon, bár a külföld tudósai már a legtávolabb s legrégibb nyelveket is kibuvárolták, senki sem ért, senki sem ismer, s viseltetik nem csak azért, mert anyja tejével szívta magába, hanem főképen, mint nyelvbuvár, ki e nyelv szépségeit, tökélyeit csodálni nem győzi, s azt az egész világgal megismertetni, s megkedveltetni óhajtja.« — A második kötet lett volna a nyelvtani szótár, vagyis: a magyar nyelv alkatrészei, u. m. gyökök, ragok és képzők betűsorban; — ez azonban nem készült el, mint külön munka, hanem beolvadt a nagy szótárba, melynek kidolgozására fordította 1844 óta minden idejét s erejét.

Az 1858-iki akad. nagygyűlés e kitűnő nyelvtani munkát a Marczibányi-féle másodjuttalommal tünteté ki, s csak azért nem az akadémiai 200 aranyos nagyjuttalommal, mert ez, azon évsorozatban, Petőfi nagy költőnk dicső emlékezetének áldozva, s ennek örökösét a halhatatlan híró apa érdemeért díjazni óhajtva, Petőfi Sándor összes költeményeinek adatott.

Ez említettek Fogarasinak nagy nyelvtudományi munkái, a szótáron kívül, ezelőtt három, négy évtizeddel írva, tehát akkor, midőn a nyelvtudomány, mostani magaslatához mérve, még sokkal fejletlenebb fokon állott. — Sokszor azonban nem a kiterjedés, a nagyobb tömeg, hanem épen a szűk héjba szorított zamat adja meg a tudományos munkálgodás becsét, midőn méltán elmondhatni a nép találós nyelvén, hogy: kicsiny a bors, de erős. Ilyenek Fogarasinak az Athenaeumban, apróbb dolgozatai tárházában, az 1838-iki évfolyamban »Eureka« cz. alatt megjelent cikkei »a szóhelyezésről a magyar nyelvben.« ¹⁾ Kedélyes modorban tartott, figyelemgerjesztő bevezetés után, melyben egy, a nyelvtudóskodást fitymáló barátjával élcesen társalog, három rövid, tartalmas cikkben felállítja a magyar szóhelyezésnek általa feltalált vezérelveit, melyeket itt bővebben felsorolni nem engednek a hely s idő

¹⁾ Ath. 1838. első félév, 193. 241. 289. 454. s köv. lapokon.

korlátai, s csak annyit említek, hogy nem sok, tiszta, világos, egyszerű szabályok ezek, melyeket mindenki akár könyv nélkül is megtanúlhat. Általános elv: »minden mondatban a hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban levő ige, melytől még előraga is elválk; a többi szók előbb s utóbb állhatnak, s akármely renddel következhetnek. Ha a hangsúly magán az igrén fekszik, előraga nem válik el, hanem az igrével egybeolvad s akárhol állhat, de ha nem előragos, legalkalmasabban előre tétethetik. Ha az előragos ige határozatlan módban van, s a hangsúly valamely határozó módban levő segéd- vagy más igrén fekszik: az előragot ezen ige veszi magához, különben a határozatlan mód előtt vagy utána is állhat, de ebben is kell ügyelni a hangsúlyra. A tagadó mondatban az előrag majd mindig elválk, csak azon esetben nem, midőn a tagadó igrének állítólag tétetik valami ellenébe. A kérdő mondatban is úgy kell a hangsúlyra ügyelni, mint a megelőzőtt szabályokban. A parancsoló módban, midőn ezen fekszik a hangsúly, a kérdésben utól, a szoros parancsolásban elől áll az előrag. Következnek azután némely kivételek. — Kimutatja, hogy az addigi grammatikusok e részbeli tanai többnyire hibásak, s példákat hord fel meglevő grammatikákból. Kiemeli ez oldalról is a magyar nyelv minden mást meghaladó tökéletességét. Míg más nyelvek, egyes szótagok kiejtésében, mindig bizonyos szótagot nyújtanak meg, mint a francia az utóragot, az angol az elsőbket, a német a gyökérszótagokat: a magyar, a legszebb változatossággal s bizonyos philosophiai szellemmel, sem az elő, sem az utó-, sem a gyökérszótaghoz nem köti magát; így a szóhelyezésben is, míg p. o. a németben úgynevezett természetes rendet állítanak fel, a mi a nyelvet nagyon feszessé teszi, a mennyiben ott minden szónak megvan a maga helye, hová be van mintegy szegezve, míg a latinban azon szó, melyen a hangsúly fekszik, mindig megelőzi a vele összeköttetésben álló azon szót, melyen hangsúly nem nyugszik, mi ismét a nyelvet igen monotónná teszi: a magyar nyelvben sem egyik, sem másik disztelenség nincs meg; itt nem szükség a szokat katonai rendbe állítani, s ezek, ámbár bizonyos szabályra ügyelve, szabadon mozognak előre, körbe és hátra, a mint a beszélő, a szónok, az író-művész izlése

kívánja; a magyarban a hangsúly miatt nem szükséges, hogy a szó elől álljon. — S mily természetes, egyszerű, és mily hajlékony, változatos az ilyen nyelv, mily alkalmas a költészetre, szónoklatra, énekekre, színészetre, izléssel írásra s beszélésre! — E cikksorozatában is bizonyítani törekszik, hogy a m. nyelvben philosophia van; s általában kedves eszméje, hogy nemzete kiválóan philosophus-nép, melynek ősei már ezer év előtt megalapították az Árpáddal kötött szerződésben a legjobb uralkodási formát, az örökös, korlátolt monarchiát s azt annyi viszontagság közt meg is tudták őrizni, tehát a philosophiát tetteleg gyakorolták, míg a legjobb philosophusoknak híresztelt németek csak sokkal később jöttek reá, akkor is csak elméletben s könyvekben.« — Ime a nemzetét imádó magyar, kinek, a mennyiben imádata a nemzet valóban szép, hajlékony, költésre és szavalásra oly igen alkalmas, zengzetes és erőteljes nyelvére vonatkozik, úgy hiszem, mindnyájan igazat adunk, ha azután azon merészebb állításához, hogy a szép nyelvű nemzet egyéb dolgainak elintézésében is következetesen valamely magasabb philosophiát tanúsítana, a legújabb tapasztalatok nyomása alatt, némi kételyeink férnének is.

Nagyszámú akadémiai értekezései során egyike a legbecsesebbeknek három közlése »A magyar igeidőkről«, melyeket az 1858. évi ápril 12-iki, s május 10-ki ülésekben olvasott fel (I—XXXV. Fejezet, és Zárszó).¹⁾ — Kiemelve, hogy a fenforgó nyelvészeti kérdések körül vezérelve hiánya tűnik fel, bár szerényen bevallja, hogy terhes hivatalos elfoglaltatása mellett alig marad ideje, hogy a nyelvészeti mozgalmakat kellő figyelemmel kísérhesse, kötelességének tartja mégis a vezérelve tisztázásához járulni, s különösen három tárgyat szemel ki feldolgozásra: a helyesírást, a hangsúlyt, s az igeidők használatát. A helyesírást illetőleg büszke öntudattal constatálja, hogy elveit, melyek a helyesírásban évtizedek óta vezették, a m. Akadémia is elfogadta, azon különbséggel, hogy ő az egyszerű c-t nem használja, és pedig azért, mert azt az

¹⁾ M. tud. Akad. Értesítő 1858. IV. V. VII. sz. 165—201, 217—272 s 334—448, összesen tehát 205 nagy 8-ad r. lap, és így jókora kötetre menő nagyjobszerű mű.

írók s olvasók többsége pártolni nem akarja, nyelv dolgában pedig erőltető törvénynek helye nincs. — A hangsúlyra nézve a »Magyar nyelv szelleme« című munkája megjelent első elemi részében adta a főbb szabályokat, melyekről előtte senki sem értekezett. — Most említett akadémiai felolvasásában a m. igeidők már égető kérdéssé vált használatáról adja elő eredeti nézeteit, hogy eme, minden nyelvben legnagyobb szerepet játszó tárgyat, mely iránt legjelesebb íróink sem voltak teljesen tisztában, világosságra derítse. Ő abból indulva ki, hogy az idő három fő része, jelen, múlt és jövő nem állanak mindenkor egyszerűen, vagyis egyedül és közvetlenül a beszélőre, illetőleg íróra viszonyultan, hanem mind önmagokkal, mind egymással is viszonyban gondoltathatnak, sőt valóban léteznek is (a mit bő példákkal világosít): összeállítja azon időket, melyek okvetlenül mindazon időrészeket, vagy tartamokat magokban foglalják, melyeket az emberi elme kigondolni képes, s ilyen van szerinte 12, úgymint 3 a beszélőre vonatkozó, általános főidő: jelen, múlt és jövő, s 9 viszonyos, azaz: a főidők valamelyikére viszonyuló, némely időkörményeket különösebben festő idő, úgymint: jelen a jelenben, jelen a múltban s jelen a jövőben; múlt a jelenben, múlt a múltban, s múlt a jövőben; végre, jövő a jelenben, jövő a múltban, s jövő a jövőben, — s ezek ismét úgy gondoltathatnak, hogy hosszabb vagy rövidebb tartamot is fejezzenek ki, mint a: várva vártam, nőttön nő stb. — Bemélyed azután a felállított tan subtilitásaiba; vizsgálja a latin s az ennek ivadékaúl tekinthető franczia nyelv, azután a német, az angol, persa, tatár, török, görög s héber nyelvek szellemét, kimutatja a hasonlóságokat, s különbözőségeket, kiemeli a magyar nyelv elsőbbségeit, s azután a m. nyelvész méltó büszkeségével felkiált: »vajjon létezik-e nyelv, mely az igeidők bőségében, szabatoságában a m. nyelvet nem felülmúlná, hanem csak meg is közelíthetné! — végig megy, hasonlítva, bírálva, czáfolva s elveket állapítva, példákkal világosítva az összes módokon s időkön, s befejezván a minden nyelvben, tehát a magyarban is, legszövevényesebb s legnevezetesebb buvárlatot, végre zárszavában, a hazai nyelvnek tett lényeges szolgálatai büszke öntudatában, azok ellenében, kik nyelvészi képességét kétségbe

vonnák, egy az »Exegi monumentumra« emlékeztető nyilatkozatban tör ki. — Jól teszi, mert nagy érdemeit csak a leg-hálátlanabb irigység tagadhatná. — »S eddig kivívott sikerei, »úgymond«, azon reményteljes hiedelemre bátorítják, hogy az ezen értekezésében kifejtett állítások és elvek is kellő alappal bírnak, s elhomályosulandott szemeit, midőn az örök végszet úgy fog rendelkezni vele, nyugodtan húnyhatja be, mert a m. nyelvben e tekintetben is uralgó szellemet önálló és hasonlíthatlanul főséges szárnyalltából senki többé ki nem zavarhatja.«

Fogarasink, a tudomány s az élet embere egyszersmind, mindenkor szerette és tudta az elméletet gyakorlattal, a csak keveseket érdeklő mélyebb buvárlatot a nagyobb közönség érdekeivel, a saját örömére szolgáló philosophusi kedvtöltést, anyagi tekintetben időpazarlást, jövedelmező vállalatokkal párosítani, s roppant szorgalma már 1836-ban megteremtette a »Német-magyar és magyar-német zsebszótárt legújabb helyesírás szerint, s az ujonnan alakított vagy felélesztett szókkal bővítve« két nagy kötetben (Pest, nagy 12-edr.; a magyar-német rész XVI és 367 l., a német-magyar rész 584. l.) E zsebszótár évekkel előzte meg az Akadémia zsebszótárát, s négy kiadásban forog közkézen, ma is egyenlő kelendőségben részesülve az Akadémiáéval s Ballagiéval. — Ezt követte 1843-ban a »Kereskedői szótár magyar és német nyelven«; 1845-ben pedig a »Magyar-német segédszótár, pótlékul minden eddig megjelent magyar-német zsebszótárakhoz.« (I—II. Pest, 8-ad r.)

De a nyelvészet terén kifejtett nagyszerű munkásságának, melynek bőven termett gyümölcseit futólag felsoroltam, legtömegesebb eredménye a »Nagy Szótár«, ez emlékszerű mű, melyre több mint 30 éven keresztül, a leghivebb önfeláldozással, fordította legjobb erejét. E nagy vállalat töltötte be, főleg Czuczor halála óta, egész lelkét, összenőtt vele, ha felsütött a hajnal első sugára, s ha a dolgozó szoba csöndében felgyúlt a téli lámpavilág, ez foglalta el éjei nagy részét, s ha ágyába tért, ezzel álmodott, ez volt öröme, szerelme, büszkesége. Nemzete nyelvkincsét kibányászni, összegyűjteni, ren-

dezni, volt életének legkedvesebb feladata. — Istene megengedte érni a nagy örömet, hogy a munkát bevégezhesse, s e nagy mű, tetemes és elég kiméletlenül felhányt hiányai mellett is, Fogarasi hamvai fölött koszorús érdemoszlop, mert a részben túlhaladott, noha akkor, midőn a munka megkezdett, még csaknem általánosan helyeselt s elfogadott irány, s mindazon hiányok és foltok, melyeket felmutat a szigorú bírálat, nem sokkal ártanak többet a nagy mű lelkiismeretes, és páratlan szorgalmú szerkesztője subjectiv érdemének, mint egyes kövek csorbái az egyiptomi gúlák s obeliszek nagy-szerűségének.

Az Akadémia, azonnal kezdetleges megalakulása után, megkezdte beható munkálkodását a honi nyelv művelése érdekében. Az egyes osztályok tagjai, segítettve más nem kebelbeli hazafiak által, szorgalmasan kezdték gyűjteni s rendezni a szakukba tartozó tudományos s egyéb műszavakat s a táj-szavakat; felszólítás bocsáttatott ki az elavúlt, vagy nem mindenütt ismert táj-szavak, a kézművesek közt dívó műszernevek stb. összeírására; előre bocsáttatott a Zsebszótár magyarnémet s német-magyar része; az ülésekben megvitattatott a nagy szótár szerkesztésének tervezete, gróf Teleki József dicső elnökünk erről készült s 1817-ben megkoszorúzott munkája alapján, s már 1840-ben tétetett közzé a nagy szótár belső elrendezésének s miképen dolgoztatásának terve, utasításul a tagok számára. Nem sokára azonban meggyőződván az Akadémia, hogy az időnkint tagok s ügyszerető nem-tagok által beadott mutatóványok, a legeltérőbb nézetekből indulva ki, célra nem vezethetnek, elhatározta, hogy más, czélszerűbb úton folytatja feladatának valószínűsítését, központosítja a munkát s 1844-ben Czuczort bízta meg a nagy mű elkészítésével, segédszerkesztőül rendelve mellé Fogarasit. Ne felejtjük, hogy 35 éve múlt ennek, t. Akadémia, s legyünk igazságosak. — Azontúl is többen járultak ahhoz becses segédmunkálatokkal, mű- és táj-szavak gyűjteményeivel, ¹⁾ s a munka azon alapon,

¹⁾ Philosophiai műszavakat gyűjtöttek s adtak be: Beke Kristóf, Dohovics Vazúl, Hetényi István, Horváth Cyrill, Kállay Ferencz, Kiss József, stb.; természettudományiakat: Bugát Pál; orvosiakat Ő és Flór Ferencz; matematikaiakat

mely akkor helyesnek tartatott, s az Akadémia által szenteltetett, lelkesen haladt előre egész a mindent felzavaró, s rendkívüli pályákra ragadó kitörésig, mely a századok új rendét, s a szabadságaért küzdő nemzetnek a történetből soha ki nem törülhető dicsőségét teremtette meg, de egy időre gyászos elnyomatást s tespedést vont maga után. Czuczor 1849-ben egy költeményeért, melyben a hazafi-szerzetes lelkének egész heve lángolt, az üldöző hatalom által hosszabb fogságra vettetvén, két évnél tovább a kufsteini sziklabörtönben elmélkedhetett a szótárszerkesztés elveiről a nélkül, hogy azokat alkalmazhatta volna. A dolgok akkori bizonytalansága, a szét-

Déghy István, Sárváry Pál, Sófalvi József; bányászatiakat: Bugát, Fülepp József, Frivaldszky Imre, Gombos Imre, Kacskovics Lajos; törvénytudományiakat: Lassu István, Perger János, Szász Károly, Szlemenics Pál, Sztrokay Antal, Zsivora György; hadtudományiakat: Kiss Károly, b. Lakos János, Sebestyén László, Tanárky Sándor, Virágh József, stb.; elévült szavakat régi forrásokból: Bartal János, Csatskó Imre, Döbrentei Gábor, Fábíán Gábor stb.; ritkább szavak gyűjteményét: Edvi Illés Pál, Fábíán, Péczely József; tájszavakat az ország minden részeiből, melyekből a Nagy Szótárt megelőzőleg a Tájszótár keletkezett: Acsády Sándor, Beke Kristóf, Czech József; Dobóczky István, Döbrentey Gábor, Drnovszky Ferencz; Fabó András, Gáspár János, Gegő Elek, Hanák János, Hollók Imre, Horváth János, József és Zsigmond; Makáry György, Matics Imre; Matusik József; Ordódy Tamás; Pajor István, Ploetz Endre; Ruchietl Miklós; Sümeghy Pál, Sztrokay Antal, Vas József stb. S már az Akadémia munkálkodásának megkezdése óta gondoskodva lett a m. nyelvnek más nyelvekkel való összehasonlításáról; nevezetesen: Czuczor és Egyed Antal a latinnal, Guzmics Izidora a göröggel, Kállay Ferencz a zsidóval, Fabriczy Sámuel és Karácsonyi Mihály a némettel, Dohovics Vazúl az oroszszal, Bárány Ágoston a törökkel, Lukács Kristóf az örménynyel, Perger az oláhval, Hoblik Márton a horvátal, szerbbel; Kállay Ferencz és Enzsel Sándor a cigánnyal, Nagy János az arab- és persával, Somosy János a chaldeai és syriaival; Lassu István a finnel, tettek, mára Szótár szerkesztését megelőzve, többé-kevésbé becses összehasonlításokat; — kiknek buzgalmát akkor, midőn a nagy szótár létrejöttének érdeméről van szó, nem szabad elfelejteni.

tépett nemzeti élet, tétlenségre kárhoztatta Fogarast is. Így a Szótár az Akadémiának 1850. július 10-én lett újból megnyitásaig az *I* betűnél tovább nem haladhatott. Az újra megnyílt Akadémia, már 1850. július 17-iki, gróf Teleki József elnöklete alatt tartott, ülésében első kötelességei közé számította lépést tenni, hogy Czuczornak szabadon bocsátása eszközöltessék. Czuczor csakugyan megszabadult s 1851. nov. 8-kán már föllépett az Akadémia nyelvtudományi osztályának ülésén. A munka ismét erélyesen folyt, s Czuczor az 1858. október 11-ki ülésben az első kidolgozásnak befejezését jelentette. Következett az átdolgozás, a revisió nagy munkája. Azonban a cholera vészangyala nem volt tekintettel a szótarra, a főszerkesztő, Czuczor Gergely, 1866-ban, nemzetétől méltán siratva, örök nyugalomra hajtotta érdemkoszorús fejét, s a feladat egész terhe és felelőssége Fogarasi vállaira nehezedett, s ő napot és éjet egyesített, hogy azt befejezze.

És befejezte! Koszorút s áldást emlékére! — Adjunk hálát a Gondviselésnek, hogy neki elég hosszú életpályát szabott ki, mert 78 évet élt, a mi kevés embernek adatik. Ily hosszú élet volt szükséges arra, hogy egyes ember, roppant szorgalom mellett is, annyi eredményt mutathasson fel, mint ő. Az Akadémia ünnepet ült, s nem csak jegyzőkönyvi hálás elismeréssel, hanem ezen fölül, a mi csak gróf Széchenyivel és Toldyval történt, emlékéremmel tisztelte, jutalmazta. Érezte szerénységében, önzésen s hiúságon túlemelkedett ügybuzgalmában, hogy vannak pótlandó, kijavítandó nagy hiányok a harmincz évvel az előtt megkezdett, alapelveire nézve részben elavúlt, de más alapokra már át nem vihető műben, s ismét munkához fogott, hogy azokat pótolja, kijavítsa; elkészült a pótláshoz szükséges anyag összegyűjtésével; teljes elkészítésben már meggátolta a közös emberi sors.

Fogarasinak tehát bőven elnyerte az Akadémia részéről az elismerés érdemlett jutalmát. De a bírálóat sem húnyt szemet, s a mű és szerzője többé-kevesbbé éles megtámadásoknak lett kitéve, a mi igen természetes a tudományos republikában s főleg a nyelvészek részéről. — Grammatici certant! s nem jól volna, ha máskép volna. — De a vélemények szabad nyilatkozásai, a korholó szózatok mellett is, ki ne ismerné el,

e helyen, munkásságának szinpadán, hol annyit értekezett, magyarázott, vitázott — hová méhszorgalmának gyűjtéseit behordta — melyet oltárnak tekintett, évtizedeken át soha nem szünő, soha ki nem fogyó áldozatai oltárának, — hogy ő hiven, férfiasan teljesítette a reá bízott nehéz feladatot, s egészben véve oly művel ajándékozta meg nemzetét, a melyet ez, a lehetőség batárai közt, tőle várhatott, s melyre, hiányai daczára is, méltó megelégedéssel tekinthet. — Fogarasink épen olyan egyéniség volt, a milyen megkívántatott a nagy szótár szerkesztőjében. Éber szellem, erős értelmiség, s a korhoz mérve, melyben nyelvtudományi munkásságát megkezdé, bő tudományos előkészület mellett, mely azonban az újabb vívmányokra már teljesen ki nem terjedhetett, mert ebben kora s hivatalos nagy elfoglaltsága is gátolta, — kimeríthetlen türelem, vas szorgalom, lelkesítve mély nemzeti érzelem, hazaszeretet s áldozatkészség által. Szótárkészítéshez, melynél főleg azon törekvés szükséges, hogy az minél teljesebb legyen, — nem annyira lángelme, mint kitartás, türelem, fáradhatlan szorgalom kívántatik. Helyesen mondta e helyen Riedl Szende tisztelt társunk, Grimm Jakab, a nagy német nyelvtudós fölött tartott emlékbeszédében, hogy a szótárkészítés valóságos napszámos-munka. S e munkát teljesítette önfeláldozással Fogarasi János, egyéb igen sok és sokoldalú teendői mellett, erre szánta el magát Czuczorral, s még inkább Czuczor halála után.

S érdemének méltatásánál ne felejtsük a roppant nehézségeket, melyekkel küzdeni kellett a szótárszerkesztőnek nálunk, hol a nyelvtudományi irodalom egész a legújabb korig még bizony elég hiányos és fejletlen volt s egybegyűjtött és idomított anyagot csak szűken szolgáltatott. A szótárszerkesztés még ott is, hol bő anyag van, ennek kiválogatását s czélszerű elrendezését követelvén, óriási munkának mondható, mely nagyszerű munkaerőt, kitartást s vas türelmet igényel; mennyivel nagyobbak voltak a legyőzendő nehézségek hazánkban, hol műtani nyelv még alig-alig létezett, s a műszavak csak úgyszólván napról-napra alkottattak a parancsoló szükséghez képest, egyik a másikat, a jobb a rosszabbat s olykor a rosszabb is a jobbat leszorítva az élet mezejéről; hol a tájszótár is

még hiányos volt, a régi nyelvemlékekben rejlő kincsek eléggé ki nem szemelve; a szóelemzés álláspontja határozatlan s ingadozó, az idegen, rokon és nem rokon nyelvekkel való hasonlítás munkája csak alig megkezdve stb. Czuczornak s Fogarasinak, ezelőtt három évtizeddel, mind e nehézségekkel kellett küzdeniök. — »A kor, melyben a nagy szótár készülni kezdett s nagy részben elkészült«, mint helyesen mondja Toldy Irodalomtörténetében, »a készülődés s tanulmányozás, nem pedig a már kifejtettebb nyelvtudomány kora volt.«

Nem csoda tehát, hogy a szigorú s magas szemöldű bírálat, a nagy szótárt nem azon korhoz, melyben megkezdett s jó részben elkészült, hanem az újabb tanulmányok, az újabb iskolák vívmányai, az összehasonlító nyelvészet nagyszerű eredményeihez mérve, sok hiányt s hibát fog találni lapjain; de a szerkesztési munka érdemének nagysága örökké el lesz ismerve minden igazságos bíró által s élni fog a nemzet és az Akadémia hálájában; mert — a mit nem lehet eléggé ismételni — ha a hibás anyagot kiválasztjuk, a hiányok pótlásának szükségét elismerjük is, mint elismerte ő maga, a fenmaradó s örökké becses nyelvkinés, mely szorgalmának gyümölcse, oly nagy tömeget képez, melyet az idők viharai soha el nem sodorhatnak, s a feledékenység hamujával el nem boríthatnak.

Én, kit az Akadémia azzal tisztelt meg, hogy a főképen nyelvész Fogarasi fölött, ki egyébiránt az Akadémia második osztályába, a társadalmi tudományokéba, volt besorozva, emlékbeszédet tartsak, s megtisztelt talán épen azon okból, hogy mint a nyelvészeti vitákon kívül álló s el nem fogult társ, teljesen független véleményt mondjak dicsőült barátunk összes működéséről, — egyáltalán nem vagyok nyelvtudós, s távol azon öntúlbecsléstől, hogy a nyelvtudományi vitás kérdésekhez, mint szakértő, akarjak szólani, — főleg csak a nemes szándék, s a gazdag eredmények felmutatására szorítkozhatam. A megdicsőült hamvai fölött hangoztatott emlékbeszéd feladata nem is lehet részletes fejtegetésekbe s polemiákba bocsátkozni — a mi a szakbeli viták s értekezések dolga — feladata csupán a végtisztelet tárgyát, a tagadhatlanul nagy érdemű, minden pártálláson fölülemelkedő érdemeinek kellő

s igazságos méltánylásával kísérni. — Nem mellőzhetek el azonban némely megjegyzéseket.

Ma már alig vonatik kétségbe, hogy Fogarasi a szótárszerkesztésben régi, azóta a tudomány által túlhaladott, állásponttól indult el, melyben vele Czuczor s az Akadémia is osztozott; de hiszen nem állottak egyedül, mert az európai hírnémet philologusok közül is többen voltak akkor hasonló vagy megközelítő rokonnézetben. — Czuczor és Fogarasi, s velök azon időben, midőn a szótárszerkesztés munkája megkezdett, az összes akadémia úgy voltak meggyőződve, hogy a nyelv első sorban önmagából magyarázandó, ha kétséget nem szenvedhet is, hogy a rokon nyelvek, melyek közt, akkori nézet szerint, legelső vonalban állott a török-tatár, szintén figyelmet érdemelnek, hogy azonban az ezekkel való hasonlítás, mely hogy kimerítő legyen, lehetetlen emberi tudást föltételez, csak sovány anyagot nyújt, s legfőbb, legdúsabb segélyforrás a szók gyökei s képzései elemzése- s értelmezéséhez, maga a magyar nyelv. A kufsteini börtönből kiszabadult Czuczor, ugyanakkor, midőn az évekig pihenő munkát fokozott élénkséggel folytatni kezdé, szemben Hunfalvy Pálnak az Új Magyar Múzeum 12-ik füzetében a »Nyelvhasonlítás elveiről s elemeiről« megjelent s egyéb jeles értekezéseivel, az Akadémia 1851. nov. 8-iki ülésében előadta nézeteit a »Magyar nyelv etymologiai és hasonlító vizsgálati elvéről.« Hunfalvy Pál, halhatatlan érdemű s európai hírnéveltudósunk ugyanis már az 1850-es években kezdte fejtegetni s előadni, a nyelvtudomány újabb nagyszerű haladásaihoz csatlakozva, eszméit a nyelvhasonlításról, mely nélkül szerinte nincs alapos nyelvtudomány, s nyelvek fölött helyes ítéletet alkotni lehetetlen, rosszalta a magyar nyelv-vizsgálók azon tévhitét, hogy a sajátságos keleti m. nyelvet önmagából lehet és kell megismerni, miután nyelvhasonlítás nélkül azt sem lehet megmondani: mi sajátságos a m. nyelvben; — rosszalta azon eljárást, melyet Czuczor s Fogarasi a szóelemzés körül követnek, midőn a betűk jelentésével és szógyökök meghatározásával foglalkoznak a nélkül, hogy az idegen, főleg rokonnyelveket illő tekintetbe vennék, mely utóbbiaknak alapos tudása nélkül nyelvünk szógyökereiről okosan beszélni sem lehet; gáncsolta tehát a nagy szótár szerkesztése

körüli azon eljárást is, melyet Czuczor s Fogarasi követtek, s rosszalta és elvetette a képzelt szógyökök tanát. — Czuczor, válaszában, elismerte ugyan a nyelvhasznítás hasznát, mely a szóelemzésre sok világot derít s elismerte, hogy sok esetben csak az idegen, főleg rokonnyelvekkel való hasonlítás útján juthatni biztos eredményhez, de tagadja, hogy nyelvhasznítás nélkül, melyet különben is egy ember élete nem képes kimeríteni, egyáltalában nem lehetne a betűk és gyökök jelentéseit meghatározni, sőt ellenkezőleg magát a magyar nyelvet véli e célra legbiztosabb forrásnak. — Czuczor és Fogarasi tehát, előbb az összes akadémia által is osztott véleményök s vezérelvök szerint, szóelemzéseiket a hangok és eszmék rokonságára építve, s főleg és majdnem kizárólag a magyar nyelvyagra támaszkodva, akartak eredményre jutni, s e célra főleg a m. nyelv belső természetének titkait buvárolták, s belülről fejtegették a szók értelmét, a helyett, hogy kívülről, idegen nyelvekből magyarázták volna azt. A két iskola közti lényeges különbség tehát főképen a nyelvhasznításnak tulajdonított fontosság kisebb s nagyobb foka körül forgott; Fogarasi s Czuczor tanát specziálisabban magyar-nak, Hunfalvy s társaiét inkább európainak mondhatjuk. — Azonban a tudós ellenfelek mindegyike szívesen méltányolta a másíknak törekvéseit; Hunfalvynknak »Nyelvtudományi füzetek« az európai nyelvtudomány magaslátán álló irányuk s dús tartalmuk által, égető szükségét fedezve, az ő szakértő vezetése alatt, mely minden színezetű véleményeknek minél szabadabb mozgást s képviseletet engedett, igen üdvös befolyást gyakoroltak nyelvtudományuk fejlesztésére s magára a nagy szótár későbbi szerkesztésére is. A nagy szótár, a mint előre haladt, folyvást tökéletesbedett, s bővítettebb, több oldalú terv szerint dolgoztatott föl; már nem csak az értelmező s szóelemző munkásság, hanem a nyelvhasznítás is nagyobb arányban szerepelt lapjain.

Ez a tudományos haladás rendes útja; s a minél élénkebb, de tisztességes hangú eszmecseréknek s versengéseknek csak örülni lehet. A túlságok, melyekre a hosszas és fáradságos gondolkodás s munka árán szerzett eszmékbe szerelmes, egyoldalú elfogultságra hajlandó, gyarló ember könnyen téved, —

egyazon szent célra irányzott becsületes és hű törekvés mellett, végre is kiegyenlítettnek; a tények biztos alapjáról letérő, képzeleti régiókba csapongó túlkapások kellő mértékre szállítatnak, s a nyelvészet lassankint positiv tudományyá lesz, milyennek lennie kell, ha a Voltaire-féle csipős gúnyok tárgya lenni nem akar. — Az egyazon célra vezető, egymást kiegészítő s elősegítő irányok tehát ne legyenek egymásnak elkeseredett s gúnyos ellenei, s én úgy vélem, hogy csak örömmel üdvözölhetjük Akadémiánkban az egyazon célzt kereső, de az arra vezető utak s módok czélszerűségének méltánylásában egymástól eltérő nyelvtudósokat, kik szép nyelvünk fejlesztésére saját meggyőződésöknek megfelelő kedvencz utaikon haladnak, s a jövőndő számára, akár a nyelv belső természetének s történetének vizsgálása, akár a rokonnyelvek tanulmányozása s idegen nyelvek összehasonlítása által, eléggé meg nem becsülhető kincseket gyűjtenek. Én részemről nem látom át, miért tiszteljem kevesbbé Czuczort, Fogarasit, Ballagit, Lugossyt, mint Hunfalvyt és Budenczet, és a más-más úton járó, de egy szent célra törő többieket? — Melyikünk nem emlékszik vissza örömmel s büszkeséggel amaz érdekes nyelvtudományi vitákra, melyek itt a nyelvészeti eltérő irányok tudós férfiai részéről időnkint tartattak, — az említett akadémikusok s társaik tartalmas és művelt hangú versengéseire, melyek az Akadémia üléseinek s Értesítőinek valódi fénypontjait képezik? — s legyen bárki bármily elfogúlt egyik vagy másik vélemény mellett, annyit csakugyan el kell ismernie, hogy az érdem koszorúja egyik részen sem hiányzik, mert szent akarat, s a nemzeti nyelv hű szeretete ragadja mindkét tábor zászlóseit s trombitásait. — Igen természetes, hogy saját kedvencz útján mindegyik iskola némi túlságokra is juthat s bizonyos egyoldalúságokba eshetik; de ez sem baj, mint Ballagi Mór e helyen még 1855-iki decz. 3-án a »Magyar szónyomozás s az összehasonlító nyelvészet« kérdésében tartott jeles és részrehajlatlan értekezésében igen helyesen megjegyzi: »Jó úton vagyunk«, úgymond, »nyelvésztünk ügyére nézve, s bár paradoxonnak lássék, épen az egyoldalúságok azok, melyek e felől biztosítanak. Mert a tudományok fejlődése mindig így ment; egyes emberek a tudo-

mánynak egyes oldalait karolták fel, és ha folyvást egy irányban haladva, gyakran szélsőségekre mentek is, de a tudomány legbecsesebb fölfedezéseit ez exclusiv egyoldalúságnak köszönheti, valamint a tudomány egésze, különböző irányú művelők özműködése által épül föl, mert a szentírás szavaival szólva: »a tudomány csak részenként van bennünk.«

Sokan azonban, megengedem, hogy tiszta tudományszeretetből, nagyon is szenvedélyes hangra, s más véleményű társaik ellenében sértőleg kemény föllépésre hagyják magokat ragadtatni. Fogarasi is, különösen miut szerkesztő, éles megtámadásoknak volt s van halála után is, kitéve. — Dicső emlékü ideges Révaynk, bár pap, s gyakran mások segélyére szoruló szegény tanár, ily hangú megtámadások által kétségkívül keserű kitörésekre s bunkós visszatorlásra ingereltetett volna; Fogarasi, szelid s biróhoz illőleg higgadt természetéhez képest, böles nyugalommal viselte azokat, s valóban úgy érzett s cselekedett, mint a tüzes Révay csak monda, hogy érez s cselekedni akar, de heves véralkata szerint, elméletét a valóságban nem követte. »Ti engem megtámadhattok«, monda ő, ¹⁾ »a mint akarjátok s a mint magával hozza buzgóságtok, nem bánom, akár hidegen, zápor-jégesővel, akár jó melegen leforrázva. Mind édesen esik nekem; először hogy töletek jó, azután, hogy sokat tanúlok is.« Ezt monda, de ugyancsak erősen s bosszúsan visszavágott. — Fogarasi csendes, öntudatos méltósággal fogadta a támadásokat, melyekből természetesen azon akadémiának is kijut a maga része, melynek megbizásából, s utasításai szerint a nyelvtudomány akkori állásához képest hazánkban, sőt egyebütt is, — a nagy szótár készült, — mely ezt méltányolta s jutalmazta. Ő a nagy és böles Göthével azt gondolta magában:

»Manch' gutes Werk hab ich verricht,
Ihr nehmt das Lob, das kränkt mich nicht.« —

szerényen elismerte a hiányokat, vállalkozott azok pótlására s kiegészítő kötetben dolgozott. A már nagy részben kész munkát természetesen más alapokra át nem rakhatta, mint a

¹⁾ Lásd: Révay élete s munkái Bánóczytól.

melyekről kiindúlt, de igyekezett a jó tanácsokat, melyeket ilyekül ismert, fölhasználni s az előhaladó művet tökéletesbíteni. — Jobban és szebben nem válaszolhatott a sokszor kiméletlen s méltánytalan modorú támadásokra.

Fogarasinak a kritikáról igen egészséges nézetei voltak. »Lob und Tadel muss ja sein«, gondolta ismét Göthével, s bírált és hagyta magát bíraltatni harag és szenvedély nélkül. Már ezelőtt negyven évvel az 1839-iki Figyelmezőben adta elő ez iránti nézeteit, melyekhez mind végig hű maradt, azon alkalommal, midőn a magyar Kövyjére írt bírálatra némely ellenjegyzeteket adott. »Az írók rendszerint igen haragusznak a kritikára«, úgymond, »de a kritikusok sem kevesebb az antikritikára, a minél én furcsábbat gondolni sem tudok. Az írók hibázhatnak, s melyikünk nem hibáz? de hát a kritikusok mi okból csalhatatlanok? — Az igaz, ha a kritika objective s az emberektől különválva létezhetnék: előtte mindnyájunknak meg kellene hajolni, de hogy a kritika subjective, azaz: a kritikusok, mint embertársaink, a többi írók fölött állanának, kereken tagadom. Mert mindnyájan csak saját elveik s elveink szerint irhatnak és irhatunk, s hogy a kritikának egyetemes mértéke volna, mint a kalmárnak a rőf és font, s a csaplárnak az itcze, ezt senki sem fogja állítani. De azért a kritikának igen nagy hasznát nem tagadom, s nem csupán azon okból, hogy az írók hibáikra figyelmeztetnek, hanem azon okból is, mivel antikritikát szül. — De legyen a kritika igazi kritika, nem mocskolódás, hanem a tárgyhoz szóló, mert csak ez válhatik a tudomány gyarapodására. Megismerem én egyes kritikusok jeles érdemét is, s a nyomos vizsgálatot vagy bírálatot még akkor is tisztellem, mikor ellenem van, s benne meg nem győződhetem.« — Említi különösen Kerekes professornak a Magyar nyelv metaphysikája ellen írt vizsgálatát, mint a kritikában jó példát, mert »nem általánosságban forog, hanem fölkeresi a részleteket és alapokat, s azokat vitatja meg.« — Mindez oly szerény és okos, de egyszersmind szabad szellemű beszéd, mely illik a bölcshöz, és a későbbi bíróhoz. — Császár Ferencz munkáinak s egyéb irodalmi műveknek bírálatában maga is ily elveket követ. A helyeket, tételeket, melyekben kezet nem foghat, pontosan kijelöli, s igen részletesen meg-

bírálja, fölboncsolja, szétszedi, de mindenütt okokkal támogatva, és szerény hangon, mint a tudomány érdeke s az azzal foglalkodó pályatársak iránti tisztelet követeli. — Egy ily méltányos és igazságos, épen nem makacs és elfogúlt ember hogy ne látta volna örömmel az óriási haladásokat, melyeket azóta a nyelvtudomány Európaszerte, s különösen a magyar nyelvészet is tett újabb nagyérdemű munkások fáradozásai s kutatásai által? — az ismeretek nagyszerű tágulását s gazdagodását, sok zavaros eszme tisztázását, különösen pedig az összehasonlító nyelvészet vívmányait? hogy ne ismerte volna el tisztelettel Hunfalvy és társai nagy és eléggé nem magasztalható érdemeit, kedves tudományának több oldalú beható művelésében, a nyelvészet előbb bizony szűkkörű láthatárának tágításában, a meder mélyebbre ásásában, melyben a nyelvtudomány mai árja már nem halkal csergedez, hanem hatalmasan előre rohan? E nagyjelentőségű reformokat ő is kétségkívül teljes lélekkel méltányolta, s a szótárszerkesztés előhaladása közben hasznára is fordította. — »A világért sem vagyok«, úgymond a magyar igeidőkről szóló nevezetes akadémiai értekezésébe szőtt egyik kitérésében, »mint sokan rám akarják fogni, a nyelvhasznítás ellensége, csakhogy Curtiussal természetesebbnek tartom előbb a hazai kincset lehetőleg kiaknázni, azután vándorolni messze földek- és tengerekre. A nyelvhasznítás adhat felvilágosítást, de az eredetiséggel bíró nyelvben, milyennek a magyart egy jóakaró értő sem tagadhatja, az csak másodrangú; maga az eredeti ösmere, buvárlata a fődolog, tehát ez marad mindenha főtudománynak. Jól teszi, a ki arra különös hivatást érez, ha idegen vagy rokon nyelvek tanulására adja magát s ez által a magyar nyelvtudományt, helyesen felfogott elvek szerint gyarapítja, (csak »gyarapítja« s »megállapítani« nem fogja soha, mert ezt csak saját nyelvünk minden oldalú vizsgálata teheti); csak azt ne állítsa, hogy a mit más ember csinált és csinál, az mind »nem tudomány«, hanem csillám és haszontalanság. Művelje kiki, ha elegendő készsűltsége van, a hasonlító nyelvészetet, s buvárolja ez vagy amaz saját nyelvét azon oldalról, melyet leginkább kedvel, s melyre legtöbb hivatása van, egyik a régi iratokat, másik az élő népnyelvet, harmadik a közelebbi vagy

távolabbi rokon népek nyelvét, ez ellen senkinek józan kifogása nem lehet, sőt mivel »non omnia possumus omnes« a munkafelosztás elve szerint csak ez úton juthatunk nagyobb eredményre. De ha mindenki azt hiszi, hogy csak ő tudja az igazat, csak övé a tudomány, s fitymálja mindazt, a mit nem ő művel vagy kedvel különösebben: a tudománynak jó szolgálatot aligha teszünk. A hasonlító nyelvészet sem egyedül üdvözítő hit, s az sem igényelhet magának csálhatatlanságot. De ám hibázzanak s hibázzunk egyben-másban mindnyájan, csak méltányolja kiki a mások ügyekezését is; eljön majd a rendező ész, vagy segít a dolgon saját belátásunk, tanul egyikünk a másiktól, megigazítja egyikünk nézete a másikét s célhoz jutunk vagy jutnak utódaink. — Így szól az igazságos Fogarasi; a szótárhoz csatolt végszóban ugyan e nézeteket vallja; a szótárra vonatkozólag pedig maga fölemlíti, hogy azon időközben, mely alatt a szótár kéziratban elkészült, hatalmas lendületet vett a m. nyelvészkedés nemcsak a nyelv sajátosságainak fürkészése s régi nyelvm emlékek kiadása, hanem a többé-kevesebb rokon nyelvekkel összehasonlítás által is, s ennek folytán elismeri, hogy a munka hiányos; de hiányos maradna akkor is, ha előről kezdve, újra dolgoztatnák, mert az új kidolgozás ideje alatt a tudomány ismét csak haladni fogna, s túlszárnynál az újabban gyűjtött anyagot is. Ama kérdésre, hogy a részletes végrehajtásban megfelelt-e teljesen föladatának? határozott nemmel felel, de mentségül fölhozza, hogy míg a Grimm testvérekkel már kezdetben nyolczvannál több tudós szövetkezett a szótárkészítésre oly nyelvben, melyben már annyi előzmény s gyűjtemény áll vala rendelkezésükre: itt két ember, kis porszem ama hatalmas szövetkezők mellett, s kis porszem azon anyaggyűjtélék is, mely rendelkezésükre állott, midőn működni kezdenek. És mégis nemcsak nálunk lett szükséges toldalékkal pótolni a hézagokat s kiigazítani a hibákat, hanem Grimm szótárához is két kötet pótléket adtak Diefenbach és Wülker. — Azon társainak, kik 40 év előtti munkája (a Metaphysika) miatt, melyet ma másképp írna, mint akkor, — a fölött aggódtak, hogy bölcselmi, metaphysikai elvekbe fog bocsátkozni, megjegyzi, hogy ezeket teljesen mellőzte, — s ismételve hivatkozik maga a munka minden

lapjára annak igazolásául, hogy a történelmi hasonlító nyelv-buvárlatnak éppen nem ellensége, s csak azon elfogultságot kárhoztatja, mely minden egyéb nyelvtudományi tényezőtől meg akarja tagadni a jelentőséget. A hasonlító nyelvészet még nem az egész nyelvészet, s egyéb nyelvészeti czélok és alapok hason jogosultságát ki nem zárja. Azok, kik egyedül a hasonlító nyelvészetet emelik trónra, s a hazai nyelv egyediségét kegyelemtérre s a nyelvtudomány örök végcéljait az ábrándok országába utasítják, éppen úgy túlságba mennek, mint a kik a hasonlító nyelvészetet megvetik, »mond Lugossy« — de hiszen ilyenek nincsenek is.

De nem időzők tovább Fogarasi szerénységének, elfogulatlanságának, s igazságszeretetének e példánál, s csupán teljesség kedvéért említek még föl némely adatokat akadémiai nyelvtudományi működése mezejéről.

A szótárszerkesztéssel folytonos összefüggésben voltak felolvasásai az akadémiai ülésekben; ismételve mutatott be ő is, mint Czuczor, kész dolgozatokat a szótárból, s fejtegette az elveket, melyeket munkálkodásában követett.

Az 1863. évi nagygyűlésen »A személyragokról s azok viszonyairól« szóló nyelvtani értekezése találtatván az 1861-ben megjelentek közt legkitünőbbnek, elnyerte a Sámuel-féle díjt.

Az akadémiai nyelvtudományi Értesítőkön kívül a Nyelvtudományi Közleményekbe rakta le elmélkedése apróbb gyűmölcsseit.

Az 1865. július 19-iki ülésben segélynyújtást indítványozott Kriza János »Vadrózsá«-inak, ez üde illatú és zamatú székely népköltési gyűjteménynek folytathatására, melyet, anyagi eszközök hiánya miatt, fennakadás veszélye fenyegetett, s az Akadémia, ez indítvány folytán, elrendelte 60 példány megvételét, s a tagok közt kiosztását.

Az 1867. május 23-iki ülésben a pesti kereskedői testület, köszönetet mondván az Akadémiának a magyar kereskedelmi műszótár készítése körül nyújtott segédkezéseért, különösen kiemelte Fogarasi közreműködésének érdemét, magasztalva említvén ennek tudományosságát s ernyedetlen munkásságát.

Az 1868. decz. 21-iki ülésben »Mongol tanulmányok« című értekezését olvasván föl, ugyanekkor a mongol és magyar nyelv rokonságának kinyomozása végett egy fiatal nyelvtudós kiküldetését hozta indítványba, ki előbb Oroszországban s ott szerzett előkészületek után a mongolok, tatárok és sinaiak közt tanulmányozza azon nyelveket, melyek, rokonságuknál fogva, fényt deríthetnek a magyar nyelvre; egyszersmind négy évre évenként 100 darab aranyat ajánlott föl a vállalkozó ifjú nyelvtudós részére, ki némi előkészülettel, az Akadémia törtenelmi s nyelvtudományi bizottságainak utasítása szerint, a mondott cél kivitelére magát elszánja. Ez ifjú Bálinth Gábor volt, ki azután 1871—73. években folytonosan közölte tapasztalatait s tanulmányait mesterével s jóltevőjével s általa az Akadémiával. Fogarasi nagy örömmel szokta felolvasni az Akadémiában e tanulságos közléseket, mígnem 1874. január 5-kén a hazatért Bálinth maga adott jelentést Oroszországban s Ázsiában tett utazásairól, tatár, mongol és mandzsui tanulmányairól, s bemutatta nyelvanyag-gyűjteményeit. — Ha ez által a nyelvtudomány gyarapodott s az Akadémia dicsősége bármi kis öregbedést nyert: ez egészen Fogarasi érdeme, a ki Bálinthot fölfedezte, s az utazásra szükséges segélylyel részint maga ellátta, részint az Akadémia által elláttatta.

1874-ben deczember 19-kén nyelvtudományi czélokra ismét és ugyan 5 évre évenként 500 forintot ajánlott föl, egyenlő összeget rendes tagi fizetésével, melyet ki nem vett, míg a szótárszerkesztői csekély tiszteletdíjat húzta. Tehát nem ő fogadott el fizetést fáradalmaiért, hanem ő adott ajándékot azon öröméért, hogy a hazai nyelvtudományt előmozdít-hassa. A nemeslelkű adomány Bálinth Gábornak utalványoztatott, hogy kazáni tatár szövegeit kiadás alá földolgozhassa. — 1876-ban azonban, anyagi körülményei rosszra fordultával, kénytelen volt ez adományt beszüntetni s ezt nagy szívfájdalommal bejelenteni.

1875-ben a m. kir. közlekedési minisztérium fölkérvén az Akadémiát, hogy a kebelében szerkesztett vasúti szótárt bíraltassa meg, az első osztály e munkával Fogarasit bizta meg, mint oly sok talpraesett műszó teremtményét. Ő e munká-

ban is gondosan és szakértőleg járt el, s ezért a minisztérium neki köszönetet nyilvánított.

Ugyanazon év máj. 24-kén a Nyitra megyében Andódon, Czuczor születéshelyén rendezett Czuczor-émlékünnepélyre lett kiküldve, Fraknói, Gyulai és Pulszky társaságában, meghozni az Akadémia koszorúját dicsőült szerkesztőtársa emlékére.

Szintazon év november 9-én az írói tulajdonjog tárgyában kirendelt, a Kisfaludy-Társasággal vegyes bizottságba választatott meg, a második osztály részéről.

V.

De a jog- és nyelvtudomány széles két mezeje nem volt elég az ő fáradhatlan, sokoldalú tevékenységének. Gazdag szelleme s hazafias gondja felölelte a közélet sok egyéb tényezőit is, s mindenütt alapos, és eredeti felfogással. Kiterjedt gondja a játékszínre, melynél hathatósabb eszközt a főváros megmagyarosítására nem ismer, az örökváltságra, tehát a jobbágyság felszabadítására; az eladósodott földbirtok tulajdonosainak, tehát a magyar faj zömének, megmentésére.

Így már 1834-ben jelent meg tőle: Egyetlenegy mód a magyar játékszín célirányos megalapítására (Pest, nagy 8-ad r. 8 lap).

1841-ben pedig Magyar bank (Pest, nagy 8-ad r. 46 l.). E tervet az Akadémia 1841. július 19-iki ülésében terjesztette elő, s azután ugyanazon évben ki is nyomatta s közbírálat alá bocsátotta. Huszonöt rövid fejezetben adja egy m. bank rövid tervezetét, s azután 28 §-ból álló alapszabály-tervet, csak a főpontokra szorítkozva. Jegybankot javasol Pesten, ötven éves kiváltsággal, melynek alapját részint aláírás (részvények) útján begyülemző 5 millió forint aranyban s ezüstben, részint az összes hazai törvényhatóságok házi adója képeznék, mely a bank pénztárába folyrna be s ez azután a tisztviselők fizetéséről gondoskodnék, ezek pedig tartoznának az adót felelősség terhe alatt behajtani s beszolgáltatni. A bank föl lenne a törvény által hatalmazva bankjegyek kibocsátására, melyek minden pénztárban elfogadtatnának, s jegyeit, melyek egyharmad

része arannyal s ezüstrrel lenne fedezve, bármikor rögtön beváltani lenne köteles. Hitelezései után csak 4 perczentet (mint F. e munkájában nevezi: s z á z d b é r) követelne; közös magánpénzeket átvenne őrizetre, kamatoztatásra; kölcsönöket adna biztos földbirtokra s kézi zálogra, váltókat számítolnák le, természetmények- s iparczikkerekre előlegezne stb. Összeköttetésbe hozza e banktervével a jobbágyi terhek megváltásának módozatát is, mely akkoriban még a szabadelvű hazafiaknak csak kedves álmai közé tartozott. A kis munka során, mely csak vázlat, ismételten is kiemeli egy ily banknak remélhető óriási hasznait s halaszthatlan égető szükségét a magyar földbirtok megmentésére a vérszopó uzsora kezeiből, s fölvirágoztatására. Fogarasi valódi gyermekkedélylyel hisz és remél, szerinte csak akarni s merni kell; s miután az osztrák bank Magyarország igényeinek meg nem felel, nem is kételkedik, hogy az engedély egy külön magyar jegybank fölállítására meg fog adatni; a fenforgó nehézségek nem feszélyezik, azok megoldásával nem is vesződik. — Jó s nemes szándéka mindenestire dicséretet érdemel, s a legnagyobb méltánnyal kell fogadnunk, hogy ő már 1841-ben, az akkor még egészen járatlan úton, midőn ily eszmékkel csak igen kevesen foglalkoztak, oly banktervvel állott elő, mely úgy buzgó hazaszeretetének, mint értelmességének csak becsületére válik, habár ma, midőn a gyakorlati nehézségekkel egy külön m. jegybank létesítése körül elég sajnosan megismerkedtünk, csak fájdalmasan mosolyognunk lehet a naiv hit fölött, mely előtte akkor a gordiusi csomó megoldását oly egyszerűnek s könnyűnek tüntette föl. — A bankterv ügyében erős polémia fejlett ki közte s N. K. (Nagy Károly magyar akad. rendes tag) közt, ki a pozsonyi Századunk 1841-iki 77-ik számában fitymálva támadta meg javaslatát, mely gyakorlatiatlan, kivitethetlen s melynek előadása a trivialitásig elemi, — és megtagadott tőle minden tapasztalást s komoly megfontolást. — E megtámadásra Fogarasi az Athenaeum 1841-ik évi második félévi folyamában felelt, szintén igen kemény modorban, szokása ellen. — Bántotta a lenéző hang, az Orosz-féle »Századunk« e szokásos hangja, azon férfitől, ki akadémiai társa volt; a »Daguerreotyp« írója, kétségkívül genialis de

rendkívüli utakon járó szellem, kiméletlen gúnyoló, fájó élczek mestere, gróf Széchenyi eljárásainak is éles ostorozója, kit Dessewffy Aurél »Ein Geist der stets verneint« czimmel jellemzett, mint Göthe Mephistót, — ki azonban sok száz példányban elkelt Daguerreotypja szép jövedelmét egészen egy elhalt nagyérdemű magyar író családja fölsegélésére ajánlódkozta. — Ha közelebb ismerték volna egymást Fogarasival, jó barátok lettek volna kétségkívül, mert a gúnyos Nagy Károlynak nemes jelleme volt, s csak azért viselt tövises burkot, mint az illatos rózsa, melynek sok százféle faját termeszté bicskei kertében, hogy a szamarak egy könnyen hozzá ne férjenek. Ilyen maradt mind halálig, s elnyomott hazáját elhagyva, a korcs emberiséget megvetve, de egy józan eszű magyar parasztot minden miniszternél inkább tisztelve, s minden kis madarat, zöld békát s virágot szeretve, halt meg.

Fogarasi sokoldalúságának jeléül még megemlítem, hogy 1850-ben megjelentek tőle »Az egyszerű és kettős könyvvitel alapelvei, a m. k. ipartanoda számára« (Buda) s kéziratban a »Zenei hangegyezmény alaptudományát« hagyta hátra. Természettudományokkal is örömet foglalkozott; többek közt az országban gyakrabban mutatkozó földrengések okait is fejtegette, kijelölni igyekezve a helyet, hol azoknak laboratoriuma (műgóczcza) van.

Ennyit foglalatostkodva a tudás mindennemű ágaival, de különösen nyelvbuvárlattal, egyéni hajlamból, és azon tudománnyal, mely a bírónak szükséges, — kötelességből: Fogarasink még sem volt soha száraz és pedans könyvmoly s pörféreg; szerette a zenét, hegedűt, s ifjabb korában »Népszerű magyar dalokat s hangműveket« is adott ki, énekekre és zongorára alkalmazva.¹⁾ És szerette nem csak a szobai könyvtár könyveit — Adelungot, Grimmet, Révayt — hanem a nagy természet könyvét is, s idejét íróasztala és kertje közt osztotta meg sok éven át, hol kitűnő szakértelemmel, tudo-

¹⁾ Melynek egy példányát a Nemzeti Casinó könyvtárában láttam (év nélkül) VI darab, ebből három énekszöveggel, három a nélkül; az énekszövegek következők: 1) Úgy meg vagyok határozva, mint a csikó kantározva; 2) Beh hiába szerettem én; 3) Kertembe' van egy fa, száraz ág van rajta.

mányosan üzte a fatenyésztést, és különösen, Szontagh Gusztáv barátjával kedélyes társaságban, a dinnyemívelést. Ifjú lélek örömeivel mutogatta, kóstoltatta páratlan nagyságú, szépségű s izű kutahiáit, dólóit, turkesztánjait, Mészárosait, kantaluppjait, zöld és fehér bélű s narancssárga zamatos kedvenceit, s vékony héjú, finom húsú görög dinnyéit, a netovábbig érve ezek tökéletesítésében. Ez volt komoly tanulmányokkal elfoglalt életének költészete, mert verset tudtomra, mióta az ifjúkori tógát S.-Patakon levetette, nem igen írt, a házassági akadályokat felszámoló hexametereken kívül. — Sokszor lehetett őt látni városligeti szép kertjében, már kora hajnalban, öntöző edénnyel kezében, és meleg nyári estéken, saját izlése s rajza szerint épített tornyos, festői kerti lakának pitvarában s lugosaiban, vidám baráti kör előtt, mosolyogva s magyarázva szeldelni föl fűszeres magyar csemetéit, jobbakat minden narancs- s ananásznál, melyekhez soha czukrot nem adott, mert megvetette a dinnyét, melyet czukorral kell édesíteni.

A mi politikai meggyőződéseit illeti, józan szabadelvű, a szabadsággal egyesített rend mély meggyőződésű barátja volt, mint bírói állásához illett. A napi politikába azonban, melytől bírói tiszte különben is eltiltá, nem avatkozott, s annak viharait csakugyan elkerülte. Neki a magyar haza s a nemzetiség volt mindenekelőtt, s azt tartotta jó politikának, mely akár Széchenyi, akár Kossuth szellemében a parancsoló körülményekhez alkalmazkodva, a haza s nemzet javára, megmentésére vezet. — E czélnak szolgált, mint akadémikus, mint István főherczeg titkára, mint Kossuth tanácsosa, s mint provisorium alatti, s alkotmányos bíró. Felmerült politikai s nemzetiségi vitás kérdésekben véleménye és modora szelíd és közvetítő volt mindenkor, már fiatalabb korában is. Ily jellemű p. o. az Akadémia 1847. ápril 12-iki ülésében a nyelvpurismus kérdésében nyilvánított véleménye. Bajza, e szigorú jellem, az idegen nyelvek közéletünkben való használatáról értekezvén, érelyesen s tüzesen róttá meg az idegen szavakkal kaczerkodó divatos szokást, mint a nemzeti jellemre károsan ható tünetényt. Fogarasi s vele Toldy ez állítás iránt közvetítőleg s módosítólag nyilatkoztak. Ő is óhajtá, hogy a magyar nyelv

legyen a hivatalos nyelv, s a csinos társalgás, a családelet s köz- és házi oktatás kirekesztő közege, de nem szeretné, ha Bajza éles és keserű előadása nem szándékolta túlhatást idézne elő, főleg a túlságok iránt fogékony ifjúságnál, s nyersséget, makacsságot, elszigetelést eredményezne. Idegen nyelvek tanítása s tudása igenis hasznos lehet, ha az a nemzetet ki nem zárja s ha ennek tanítása amaszt megelőzi. A kirekesztő nemzeti irány csak tagadólag hasznos, a többoldalú kiképzés pedig fölvilágosít, szélesebb látkört nyit, s hasonlítás útján a hazai nyelvnek használ; idegen nyelvek s műveltség előtt tehát elzárkózni nem szabad stb. Ilyen volt véleménye más vitákban is, kiegyeztető, közvetítő, békére vezető.

Fogarasi irodalmi művei, értekezései nem tűnnek ki ragyogó nyelvezet, szépség és formatökély által, sőt van rajtuk többnyire valami nehézkesség, s az előadás kellemének érezhető hiánya. — Előadásában ékes szavakat nem keresett, »mondja ő maga is«, s ezekkel nem is bírt. De mindenben, a mi tollából származott, volt mag és tartalom. Szellemének minden terméke rámutat a gondolkodó, eszmedús főre, a feladványait minden oldalról s alaposan megvilágítani törekvő buvárra, rendszeres logikai észre, a választott szakát komolyan szerető s képviselő valódi tudósra, ki előtt mindenkor ott lebeg életének fő célja: a közhasznúság, s fenlobogó zászlója: a hazaszeretet. Egyébiránt szerette a szépet, az izletest, lakásában, ruházatában, egész környezetében, s örömet olvasta a költőket. Nincs ember, »úgymond«, ki egyedül zordon valóban élne; még a legműveletlenebb is olykor eszmei világba kívánczik; de ismét nem helyesli emez irányt, ha túlságba csap, s a valót elhanyagolja. »Vannak ismét emberek,« úgymond, »kiknek csak szellem kell; csodálatos, hogy esznek, isznak s ruházkodnak. A hiba csak az, ha az emberi természet ellenére akár a valónak, akár az eszmeinek, túlsúlyt engedünk.«

Kitűnő példája Fogarasi amaz igazságnak, mit talán senki sem von kétségbe, hogy elméleti s gyakorlati képességet egyesítő, szorgalmas szakemberek jótékonyabb s gyümölcsözőbb hatással lehetnek a közéletre, a haza s emberiség javára, ha írói s szónoki tehetségek nem lenne is legelső rendű, mint sokkal geniálisabb s ékesszólóbb egyének, s hogy a szellem

szerényebb, zajtalanabb, de folytonos szorgalmú hangya-tevékenysége több üdvöt áraszt az emberi nemre s tudományra, mint hatályosabb, csattanósabb, megrázóbb föllépések, oly arányban állva ezekhez, mint csendes, termékenyítő zápor a világrengető viharokhoz. A lanyha zápor nem oly szép, nem oly szemkápráztató s megragadó, mint a villámos és »dörge-delmes« égi háború; de rendszerint hasznosabb és kívánatosabb, noha nem tagadhatjuk, hogy a megromlott lég felüdítésére, az egészségtelen gőzök szétoszlatására, a rothadva tepsedő világ fölriasztására olykor Zeüsz mennydörgő s villám-szóró haragjára is szükség van.

Becsületessége, tiszta emberi s birói jelleme példányszerű volt. Végerperceiben is arról gondoskodott, hogy hitelező barátait biztosítsa s kielégítse, nehogy azok már bizonyosnak hitt halála által, mely korábban lepte meg, mintsem tartozásait tervszerűleg kielégíthette volna, anyagi kárt szenvedjenek. — Még 1871. május 16-kán kelt végrendeletében, midőn azt gondolható, hogy legalább is százezer forintnyi vagyonnal bír, csinos épülettel ellátott 9750 □ öl kiterjedésű, jól művelt városligeti kertjében, s értékes ingóságokban, — általános örökösül a m. Akadémiát rendelte, egyenkint 1000 forintnyi, összesen 3000 frtnyi alapítványt szánva a kázmárki és szikszai iskoláknak s a sárospataki főtanodának, hol tanulmányait végezte, 200 frtot az írói segélyegyletnek, s ugyanannyit a pesti reform. gymnasiumnak, s minden ingóságát hű gondviselő cselédeinek tulajdonába bocsátván, egyedül könyvtára kivételével, melyet az említett reform. iskolának hagyományozott, s arra kötelezván általános örökösét, hogy hű cselédeinek, míg élnek, évenként 600 forintot fizessen. Végrendelete végrehajtójává az Akadémia főtitkárát nevezte, 50 arany tiszteletdíjjal. — A végrendeletben kifejezett nemes szándék meghiúsult; a kert jó áron eladtván, ára drága házépítésbe fordítottatott, s a végrendelet-alkotás idején még tetemes vagyon kevés év alatt semmivé lett. A csak nem rég vagyonos férfiút, ki szeretett akadémiaját sok ezerrel akarta megajándékozni, ezen Akadémia temettette el, így hozván magával az emberi dolgok forgandósága. — Az említett iskolák részére 1870. ápril 17-ikén, 70-ik születésnapján, kiállított, s a tiszáninzeni

reform. egyházkerület ugyanaz évi május hó 3-ki közgyűlésén kihirdetett s hálás köszönettel fogadott alapítványlevelében így nyilatkozik, — s e jellemző nyilatkozatot érdemesnek tartottam itt főlemlíteni: — »Istennek érdemem feletti jóvoltából, mai napon léptem, testi és lelki teljes erőben, életemnek hetvenedik évébe. — Visszagondolva eltöltött éveimre, a mennyei gondviselés után, már régebben elhunyt szüleimen s nevelő rokonaimon kívül, főleg azon iskolai intézetek vonták magokra hálás érzelmeimet, melyeknek szellemi képeztetésem alapjait köszönhetém. Ifjú- és férfikoromban az emberi sorsok intézője nyújtott annyi eszközt számomra, mennyi további magamképeztetésére és életem fentartására nélkülözhetetlen vala; de utóbbi időben már némi megtakarításokat is eszközölhetek, s ez indított arra, hogy az érintett intézetek irányában hálámat, ha csak némi részben is, nyilvánítsam.«

E bevezetés után kéri a superintendentiát, hogy alapítványa fölött a felügyeletet fogadja el, s az alapított 1000—1000 frtnak 6 százalékos kamatait, melyeket 1870-ik évtől folyókká tett, Felső-Kázmárkon, születése helyén, hol a legelső elemi oktatást nyerte, s hol atyja és ennek testvérei, mint gondos ápolóinak s nevelőinek tetemei nyugosznak, iskolai s egyházi czélokra, és ugyan fele részben a papi s tanítói fizetés némi emelésére, s iskolai könyvtár alapítására, s fele részben ösztöndíjakra, — Szikszó városában, hol tanulmányait folytatta, s hol anyja és anyai nagynyja porait fedezik a sírgöröngyök, csupán iskolai czélokra, u. m. iskolai könyvtár alapítására és ösztöndíjakra; végre Sárospatakon, hol jeles tanárok vezetése mellett, iskolai pályáját bevégezte, csupán ösztöndíjakra, különös tekintettel a családjából származott tanulókra — rendelte fordíttatni. A nemes célú alapítvány ugyan a megfogyatkozott hagyatékból aligha telik ki, de mindenesetre az említett iskolákra hálás visszaemlékezésének s a nevelésügy felvirágoztatására irányzott hő buzgalmának jele, s minthogy a kamatokat, míg élt, pontosan fizette, az iskolai könyvtárakat hét éven át jelentékenyen növelte, s ösztöndíjai által a tanulási szorgalmat élesztette. Ezen kívül a szikszói iskola tárát, a gróf Batthyányi Kázmér-féle szép

magyar földtekével, melyet Nagy Károly adott ki, melyben egyébiránt az a nevezetes, hogy a legelső magyar nyelvű földtekéről Magyarország neve kifejejtetett, szintén gyarapította. — A kázmárki reform. egyház, illetőleg ottani pap s tanító javára 30—40 holdnyi birtokot is akart venni, s ez iránt már meg is volt az egyezés, midőn rövid idő alatt vagyonát vesztette.

Fogarasinál a kitünő szellemi tehetségek a szív jóságával s nemességével voltak párosulva; s ezért volt ő egészen tiszteletreméltó ember. Kinek egyedül hatalmas ész ad fényt, szívjóság nélkül: e fény oly hideg, mint amaz éjszaki égtünemény, mely ragyogásával bámulatra kelt, — s nem, mint az áldott napé, mely táplál és melegít. Elmondhatta ő is, szives szolgálatra készségében mindenfelebarátjairánt, La Bruyerreel: »előszobám nem azért van, hogy abban unatkozva várakozatok, jertek be hozzám jelentés nélkül; kedvesebb dolgot hoztok nekem aranynál s ezüstnél, ha alkalmat adtok titeket lekötelezni; szóljatok, mit akartok? mit tehetek értetek? —« Nemes jellemének egyik szép vonása volt szegény rokonainak segélyezése is, mennyire ereje s magasabb céljai engedték, s ha e tekintetben valamely részről panasz volt, az nem egyéb, mint a spanyol koldusokéhoz hasonló szemérmetlen követelés, mely fejős tőkének szeretné tekinteni a családi nevet, a melyre nem ő hozott fényt.

VI.

De befejezem már jóakarató, bár a szép eredetinek megfelelni s azt hiven visszatükrözni nem képes rajzomat. Igyekeztem előállítani nemcsak — a mire e helyen főszűly fektetendő — a sokoldalú, munkás és eredménydús akadémikus tudós képét, hanem egyszersmind a derék bírót, a közpálya érdemes férfiát, s a kedves, szeretetreméltó jó emberét, kinek párja csak ritkán találkozik igaz humanitásban, rokonszenves nyájasságban és szelidségben, baráti hűségben, tiszteletreméltó magán erényekben. Igyekeztem benne felmutatni egy buzdító példát, mint lehet becsületes munka, szorgalom, és soha meg

nem hazudtolt tiszta jellem útján szegény ifjúnak jólétre s magasabb társasági állásra emelkedni, s a földi viszonyok közt lehetséges s elérhető fokig, boldog emberré lenni. Fogarasink, élete végső éveig, valóban boldog és megelégedett volt, életét ép testalkat s azzal járó, rend és mértékletesség által őrzött egészség, derült kedély, munkásság, szeretet, a természet, kertészet, íróasztal, és zene örömei, jó barátok, kedves feleség, kinek elvesztése borított csupán felleget férfikora rózsaszínű egére, — s munka és becsületesség által szerzett szép társadalmi állás s anyagi jólét fűszerezték. Aggódott ő is a haza sorsa fölött, érezte a jó hazafiak fájdalmát, de munkában keresett s talált is vigasztalást, és a haza feltámadásának reményéről le nem mondott soha s azt meg is érte. Ha az enyészet angyala néhány évvel előbb zárja be szemeit: ily boldog s nyugodt kedélylyel szállt volna sírjába. De, a kit terhes munkában átélt ifjúság s férfiasan leküzdött nehézségek után, minden javak környeztek egy hosszas, erőteljes férfikoron s vidám, erőben alig csökkent aggkoron át: a végóra, anyagi jólléte romjain s e miatt roncsolt és zilált kedélylyel találta, s a haza ege is erősen kezdett borongani fáradt szemei előtt.

De mi a hosszú, diszes élet vidámabb képét őrizzük meg emlékezetünkben. Mert ráillenek Jókainak egyik új évi elmélkedéséből e vigasztaló igazságok:

A ki szorgalmas: az gyarapodik.

A ki szeretetet vet: szeretetet arat.

A ki érdemeket szerez: jutalmakat talál.

Fogarasi becsületben őszült meg; hosszú életének, tiszta jellemének tükrőn folt és szenny nem található; szorgalma páratlan volt s annak nem hiányzott sem erkölcsi, sem anyagi jutalma; szerető szív lakott a bíró és tudós kebelében (bár e kebelek azon rossz hirben vannak, hogy sokszor szárazak és kérgesek szoktak lenni) s azért szerette is őt mindenki; — érdemei gazdag koszorújába pedig, a köztisztélet követelésének megfelelően, a királyi felség keze tűzte fel a fényes külső diszt: a Szent István rend keresztjét.

Így maradjon ő fenn emlékezetünkben, tiszteletünk rokonszenves tárgya, míg az »ibimus, ibitis« törvénye reánk is bekövetkezik.

Öreg kort ért közöttünk, de bár közel nyolcz évtizedre terjedt élete: azon fájó érzelmet hagyta hátra, hogy a mindig ép, egészséges, mértékletes, erőteljes, tiszta és vidám öreg úr még több évet is élhetett volna. Nemes munkában sikeresen töltött hosszú életpálya után hagyott el bennünket, de mégis nagy és nehezen pótolható ür támadt elköltözése által sorainkban. — Családja nem maradt, csak a felső megyékben elszórva élő, általa mindig szeretett és szívesen látott rokonai, s nagyszámú jó barátai gyászolják, kiket nyájas jóságával lekötelezett, s gyászolja e föld, e nemzet, melynek egyik leg-hivebb, legmunkásabb, leghasznosabb fia volt. Legkisebb gyermekkorától fogva megszokva a munkát, szorgalmat s kitartást, miután emez erényei kitűnő természeti tehetségekkel s a legnemesebb hajlamokkal párosultak, lett azon becses tagja fajának s az emberiségnek, kinek elporló tetemeivel lelke, szelleme és hatása el nem tűnik. Ő valóban kétszeresen is megérdemli, s nem egyéb, mint szoros igazságszolgáltatás, melyet ő maga is gyakorolt birói székén, hogy a nemzet ez első nyelvművelő s irodalmi intézete ünnepelve dicsőítse szelid fényben ragyogó emlékezetét, mert huzamos, ernyedetlen munkásság, s e munkásság önzetlen nemessége és nagyszerű hatására nézve első sorban áll. — Jól esik a társadalmi s politikai izgalmakban görcsösen rángó, anyagias, érzéki élvezeteket sovárgó, pénzvágyó, hiú külesillám után kapkodó korunkban ismét egy jobb fajta ember képét mutatni föl, kinek egyszerű bölcsője alacsony falusi házban rengett, s ki e szerény bölcsőből, e kis házból emelkedett nem hizelgés s árulás, hanem valódi érdem által kitűnőbb polgári magasságra, nem kapzsiság s piszkos üzletek útján, »multis congesta rapinis« rossz illatú gazdagságra, hanem munka s takarékosság által mérsékelt jólétre, s maradt e mellett folytonosan a nemzeti munka hű napszámosa, — s a haza és nemzetiség javára önzetlenül fordított, soha nem pihenő tevékenység hű tejjesítésében kereste s találta egyedüli örömét s dicsőségét. Áldozott dolgozott, és végre szegényen halt meg.

Ily férfi sírja fölött nem csüggeteg jajveszéklésnek hanem, komoly visszapillantás mellett életére, jellemére, megfutott pályájára, nemes felbuzdulásnak, lelkesülésnek és azon elhatározásnak van helye, hogy ti ifjak, kik előtt még hosszú életpálya van, követni igyekezzetek erényes példáját s ez által dicsőítsétek legméltóbban emlékezetét, Berzsenyi kérését intézve hamvaihoz :

Oh taníts , mint kell az idővel élni
 S bölcsen örülni,
 Oh taníts nyugodt megelégedéssel
 Szent erény s munka menedéköléből
 A vad orkánok s habok üldözését
 Nézni mosolygva.

Mi pedig, aggkorának társai, ha majdan utána megyünk, oda, hol ő már szállást készít nekünk, megvihatjuk-e neki az örömhírt, hogy : a nemzet élni fog, mert erényes, dolgozik és tanul ?
